ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 790 Ft
2020. február / XXXII. évfolyam 2. szám

szombat

Köves Slomó színháza

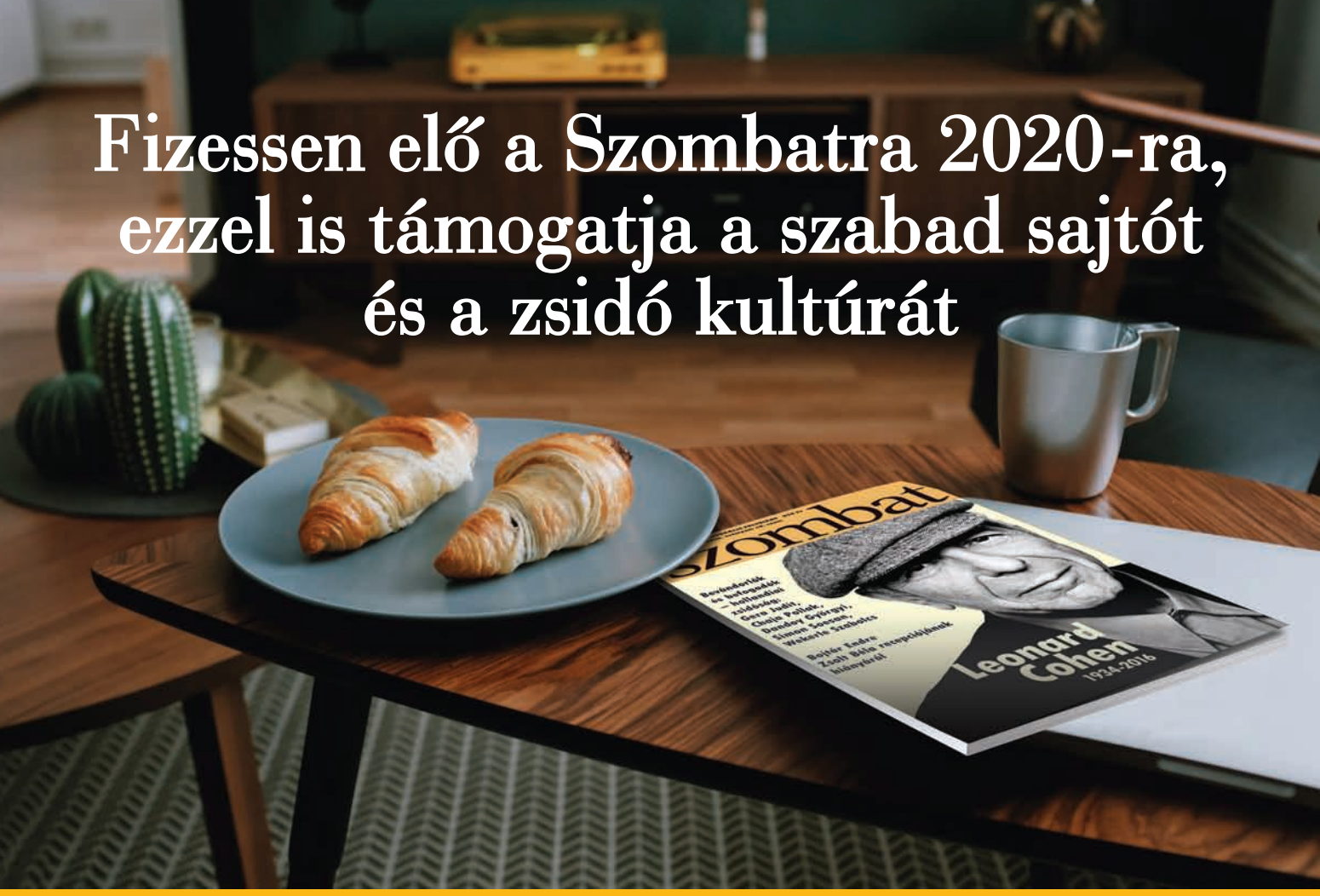
Zsidó téma a kortárs kultúrában

Beke Zsolt, Demény Péter, Király Kinga Júlia, Láng Zsolt, Molnár T. Eszter, Szécsi Noémi, Szerbhorváth György, Vajda Mihály írásai

Egy zabolátlan elme

Interjú Michael Chabonnal

Fizessen elő a Szombatra 2020-ra, ezzel is támogatja a szabad sajtót és a zsidó kultúrát

Éves előfizetés lapunkra 6950 Ft.

Neve és postacíme megjelölésével, telebankos vagy internetes átutalásával közvetlenül is intézheti előfizetését a Mazsike Szombat Szerkesztősége 11709002-20066703 számlaszámára.

További csekket az info@szombat.org címen, vagy a 06 1 311 6665-ös telefonszámon kérhet.

Éves előfizetési díj külföldre 50 Euro vagy 70 USD
IBAN számlaszám: HU45117090022006670300000000
SWIFT: OTPVHUHB

2020-as témáinkból:

1989-2019 – Számvetés az elmúlt 30 évvel

Nők a politikában, kultúrában, zsidó közösségben

A zsidók jövője Európában – francia gondolkodók

Írók és a zsidó téma – felszabadultunk-e már?

A zsidó Trianon – centenáriumi körkérdés

TARTALOM

4 | Gadó János:
Köves Slomó színháza

8 | Zsidó téma
a kortárs kultúrában
(Írók válaszolnak a Szombat folyóirat körkérdésére)

8 | Beke Zsolt:
Köd és csend

10 | Demény Péter:
Többablakos tekintet

12 | Király Kinga Júlia:
Mi

14 | Láng Zsolt:
A jelentések élő kertje

15 | Molnár T. Eszter:
Eltervezni a múltat

16 | Szécsi Noémi:
Gyomorgörcs

18 | Szerbhorváth György:
A gyűlölet nélkülözhetetlen tárgyairól

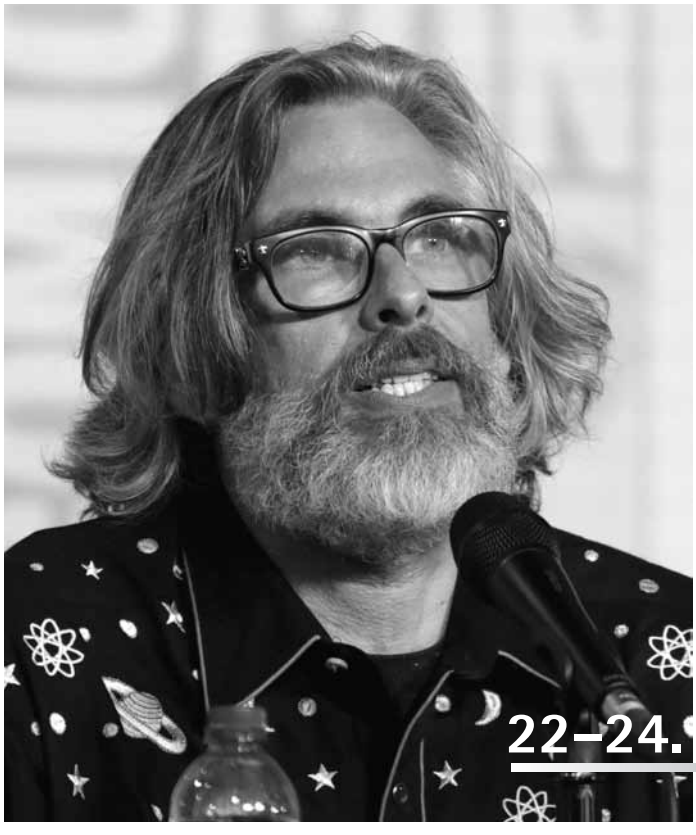
20 | Vajda Mihály:
Én, a zsidó

22 | Egy zabolátlan elme
(Interjú Michael Chabonnal)

24 | Wirth Imre verse

25 | Emberek és könyvek
– a Soá idején
(A vilnai gettó könyvtára)

30 | Friedmann Sándor:
„Milyen zsidó az, akiben nincs nemzeti büszkeség?”

22–24. EGY ZABOLÁTLAN ELME

szombat

2020. február
5779. svát-ádár

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:
Deák Gábor, Itamár Jáoz-Keszt
Komoróczy Szonja Ráhel
Korányi László, Kovács András
Novák Attila

Szerkesztőség:
Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János szerkesztő
Muraközi Zsóka szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:
Uri Asaf, Bassa László, Bóka B. László
Csáki Márton, Mátraházi (Suematra) Zsuzsa
Németh Ványi Klári, Szarka Zsuzsa
Várnai Pál

A megjelenést támogatja:
Amerikai Joint Magyarország
Mazsihisz
Mazsök
Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

Címlapfotó: MTI / Miniszterelnöki Sajtóiroda /
Fischer Zoltán

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2019. január 16-án

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1054 Budapest, Tüköry utca 3.
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org

Címünk az interneten:
http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 6950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat" számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.
HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

Gadó János

KÖVES SLOMÓ SZÍNHÁZA

A Nemzeti Együttműködés Rendszerében a zsidóknak egy bizonyos szempontból kitüntetett szerepük van. Mivel Közép-Európában – az Orbán rendszer által is gyakorolt – antidemokratikus nacionalizmus hagyományosan együtt jár az antiszemitizmussal, mindez pedig – az arra érzékenyekben – a fasizmus és a Holokauszt rémképét idézi föl, a zsidók optimális helyzetben vannak, hogy a nyugat felé az ilyen interpretációkat cáfolják. Aki erre vállalkozik, a hatalom kitüntetett figyelmére számíthat.

Az önvizsgálat kultúrája

A mai nyugati világban, főleg Nyugat-Európában elterjedt felfogás szerint a fasizmus és antiszemitizmus megbízható ellenszere a demokratikus, multikulturális, befogadó, kisebbségeket és a másságot jól toleráló politikai kultúra, ismert nevén a nyílt társadalom.

Az Orbán-rendszer azonban mindezt a hanyatló nyugat ismérvének nevezi, és ennek ellenkezőjeként reklámozza magát: nem multikulturális és pluralista, hanem kimondottan nemzeti és keresztény. (A „keresztény" szó itt nem vallási, hanem politikai-ideológiai terminus: az 1938 előtti, változásoktól nem érintett világot jelenti.) Nem befogadó, mert távol tartja az idegeneket, és mert éppen csak eltűri, de nem bátorítja a másságot. Bezárkózás a Horthy-korszak hagyományaiba – amelynek szellemiségét az önkormányzati választási vereségek óta egyre nyíltabban, sőt agresszívabban hirdetik és ápolják.

Ami azonban ezt a rendszert – és a posztszovjet EU tagországokat – mindenekelőtt elválasztja a nyugati demokráciáktól, az az önvizsgálat kultúrájának egyre nyilvánvalóbb visszaszorulása. Ehelyett az Orbán-rendszer az utóbbi hónapokban az ellenkező irányba indult el, és az agresszív ellenségkeresésben jeleskedik. (Lásd Kövér László beszédét* e Nemzeti Vértanúk Emlékművénél, évértékelő írását a Magyar Nemzetben, stb.) Az 1918 utáni magyar nacionalista hagyományok szerint az ellenségképből a zsidók nem maradhatnak ki és a fent említett beszéd (meg az utána következő kormányközeli nyilatkozatok) tartalmaznak is ilyen, nem nyíltan kimondott, de azért egyértelmű utalásokat.

Az önreflexió és az empátia kultúrája az 1945 utáni (Nyugat-)Európa legnagyobb vívmánya. Mindenekelőtt ez tette lehetővé, hogy Európa országai immár 75 éve békében élnek egymással. radikálisan visszaszorult az ellenségkeresés kultúrája, érdekütközések esetén nem a másik felet hibáztatják automatikusan, hanem képesek magukba nézni, és a másik fél iránt empátiát érezni. Ez megnöveli a konfliktusok békés rendezésének esélyét, így rendkívüli módon megkönnyíti az együttműködést.

Az önvizsgálat parancsa persze évezredes erkölcsi szabály – gondoljunk a delphoi jósda legendás feliratára, a bibliai prófétákra vagy az újszövetségi szálka és gerenda hasonlatra. De alighanem most fordult elő a történelemben első ízben, hogy meghatározóvá válik egy erős, gazdag közösség, egy világhatalom – az Európai Unió politikai kultúrájában.

Az önvizsgálat kultúráját Európában mindenekelőtt a Holokauszt kényszerítette ki: a mások (a zsidók) hibáztatásának szörnyű kö-

vetkezményei olyan nyilvánvalóak voltak, hogy nagyon nehéz volt előlük elbújni. És (Nyugat-)Európában volt annyi intellektuális és morális potenciál, ami ahhoz kellett, hogy elinduljanak a felelősséggel való szembenézés útján. Ez rendkívül hosszú folyamat volt – Franciaország például hivatalosan csak 1995-ben jutott el oda, hogy köztársasági elnöke elismerje az ország felelősségét az 1942 évi deportálásokért (Rafle du Vél'd'Hiv).

Az önvizsgálat nyugati kultúrájában tehát a zsidóknak – noha nem akarták – kulcsszerep jutott. Annak, hogy az európai civilizáció az önismeret magasabb fokára lépett, mindenekelőtt ők fizették meg az árát. Ez persze Európa és a zsidók viszonyát mérhetetlen módon megterhelte.

Az önvizsgálat kultúrája a nyugati társadalmak korábbi legitimációját felrobbantotta. A 60-as évekig a nyugati-európai civilizáció úgy tekintett magára, mint amelyik minden tekintetben élenjáró, s a világ többi része hozzá igazodik. A Holokauszt bűneivel való szembesülés 1968, majd főleg 1989 után (a kommunista ellenségkép eltűnésével) ezt az önbizalmat lerombolta. Rá kellett ébredniük, hogy a nyugati civilizáció egyedülálló teljesítményei mellett (vagy részben éppen ezért) egyedülálló bűnökre is képes. Ez súlyos önazonosság válsághoz vezetett, melynek nyomán a nyugati demokráciák (Németország mindenekelőtt) saját történelmi, kulturális örökségük minden darabkáját szigorú vizsgálat alá vették: mi az, ami ebből menthető és mi az, ami elvetendő, mert szerepet játszott a 20. századi tragikus erkölcsi bukásban.

Úgy tűnik, a nacionalizmus, amelynek kulcsszerepe volt az ellenségkereső gyűlölet felgerjesztésében, a nehezen menthető elemek közé kerül. Súlyos csapást szenvedett a kereszténység: a keresztény egyházak a Hitler által uralt Európa számos országában alkalmazkodtak a fasizmushoz. Számos elkötelezett keresztény önfeláldozó módon segítette az üldözött zsidókat, de ők inkább kivételek voltak – az egyházi hierarchia számos országban nem felelt meg a tőle elvárható szerepnek, nem viselkedett erkölcsileg iránymutató módon. Ennek következtében (is) a kereszténység befolyása – az amúgy is erősen szekuláris – Nyugat-Európában minden korábbinál alacsonyabb szintre csökkent. A kereszténység első számú szimbolikus alakja, a római pápa „átállt a másik táborba": a fennálló rend támaszának (jobboldal) szerepéből a fennálló rend korholójának prófétai szerepére (baloldal) váltott át, s a nyugati politikusokat és közvéleményt korholja, amiért azok nem nyitják meg szívüket az elesettek felé – például nem készek befogadni a menekülők/migránsok tömegeit.

Orbán Viktor kormányfő fogadja David Laut, Izrael állam askenázi főrabbiját (balra, takarásban) a Karmelita kolostor teraszán 2019. november 18-án. Mellettük Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes és Köves Slomó, az EMIH vezető rabbija. (Fotó: MTI / Miniszterelnöki Sajtóiroda / Fischer Zoltán)

A hagyományos identitáselemek helyett Nyugat-Európa öntudatát ma a demokratikus intézményekbe vetett hit, s a kisebbségek, a másság felkarolása adja. A nyugati demokráciák nem nemzetre és istenre hivatkoznak, hanem demokratikus teljesítményükre és toleráns, be- és elfogadó politikájukra büszkék, ez legitimitásuk elsődleges forrása.

A k-európai változat

Közép-Kelet-Európa demokratikus útra lépett népei ezen az úton elindultak ugyan, de látva a következményeket, többségében megtorpantak, sőt, úgy tűnik, visszafordultak. Joggal félnek: az ő identitásuk alapja – 40 év kommunista uralom után – változatlanul a nacionalizmus és a kereszténység. Ha az önvizsgálat útján tovább haladnak és széles rétegek előtt nyilvánvalóvá válik, hogy a nemzetre és kereszténységre hivatkozó politikusok, egyházi férfiak, közemberek menynyire összesározták magukat a Holokauszt idején, a rendszer egész legitimitása meginog és a következmények kiszámíthatatlanok lehetnek. Jobb lenne az egész ügyet nem bolygatni – ez a keresztény-nemzeti elit konklúziója, amely megpróbálkozott a szembenézéssel, de az egész más eredményeket hozott, mint remélte. (Lásd a Jedwabne és a nemzeti felelősség körüli vitát Lengyelországban.)

A nyugati világban meggyökerezett Holokauszt-emlékezet kultúrájának légkörében azonban a mozdulatlanság többé nem lehetséges. A nyugati és helybéli véleményformálók, a helybéli és a nemzetközi zsidó közösségek ezt a hozzáállást nem fogadják el.

A közép-kelet-európai a rendszerek ezért nagyon sürgetőnek érzik a kiegyezést a Holokauszt kérdésében. Szeretnének egy olyan holokauszt-narratívát intézményesíteni, amely nemzet és egyház imázsát – kisebb-nagyobb engedményekkel – működképesen megőrzi. Ha ezek bedőlnek, az uralkodó elit elveszti hatalma ideológiai bázisát. Identitásválság lép fel, mert a demokratikus, kisebbségvédő attitűd a többség számára idegen, ezért nem biztos alapja egy újfajta legitimációnak. Nemzet és vallás – vagy halál. Ez a k-európai nacionalista elitek alapérzülete.

A Holokauszt emlékezetének, így tehát a zsidó közösségnek, tetszik, nem tetszik, kulcsszerep jut ebben a legitimációs játszmában. Ezek a rendszerek még igyekeznek jó kapcsolatot tartani az erre fogékony zsidókkal, mert így remélik pozitív nemzeti önképük megőrzését.

Nyugat-Európában ebben már nem reménykednek, mert az intézményesült Holokauszt-kultúra nyomán a régifajta nemzeti önkép jóvátehetetlen károkat szenvedett. (Éppen ezért persze ott igen nagyok az elfoj-

A Baross utca 61. sz. alatti Kádár-kori épület, amelyben a színház kialakítására az EMIH 1.8 milliárd forintot kapott (Fotó: építészfórum)

tott indulatok, kialakult, elsősorban a baloldalon egy igen erős, „Izrael-kritikus" politikai kultúra, amely azt állítja magáról, hogy csak a palesztinok emberi jogai iránti aggodalom vezérli. A fősodrú zsidó közösségek ezt persze nem hiszik el.)

A nyugaton bekövetkezett fejlemények, mint Damoklész kardja lebegnek a k-európai nemzeti elitek által kimunkált önkép felett. Itt a vezető réteg még őrzi a reményt, hogy országukban a nemzet és vallás megmenekül a Holokauszt emlékezet mindent elsöprő hullámaitól.

A „megmentő"

Itt lép be a magyar politikai képbe egy ember, aki éppen ezzel kecsegteti a jobboldali elitet. Aki jó politikai érzékkel felismerte az ügy jelentőségét és a megfelelő pillanatban lépett. Így szinte egy személyben letéteményesévé vált az egész nemzetmentő vállalkozásnak – vagyis egy olyan Holokauszt narratívának, amelyből a magyar keresztények és nacionalisták alapvetően jól jönnek ki.

Köves Slomó tudja, mekkora tétje van az általa átvett Sorsok Háza vállalkozásnak. Tudja, milyen jelentősége van annak, hogy a magyar kormányt ortodox zsidó körökkel – ha kell, az izraeli askenáz főrabbival – hozza össze, ami, ugye, mindenféle antiszemitizmus vádak élő cáfolata. Köves egyedülálló játszmát folytat a hatalommal, a magyar zsidókkal és a történelemmel. Abszolút kulcspozícióba manőverezte magát. Ő adja a kósersági pecsétet, immár nemcsak az aktuális magyar politikára, hanem a magyar nemzeti önképre és a történelemre is.

Ezekre az ígéretekre alapozva most szinte korlátlan hitele van a kormánynál. Nemrég sorolta a hatalom az általa vezetett felekezetet a legmagasabb kategóriába (korábban azt sem tudtuk, hogy ilyen kategóriák léteznek), most pedig színházi pályázaton (!) jutott majd kétmilliárd forinthoz.

A színházak világából nézve az EMIH-nek juttatott óriási összeg botrány, hiszen egy homályos és távoli ígéretre jóval több pénzt kapott, mint a mai magyar színházi világ ténylegesen létező műhelyei – pl. a Katona József vagy az Örkény Színház – amelyek már sokszor bizonyították szakmai színvonalukat.

Köves Slomót azonban a botrány nem érdekli, mint ahogy alapjában a színház sem érdekli – ő más pályán (ha úgy tetszik: más színházban) játszik. Számára a színházi pályázat csak egy költségvetési rubrika, amelyben ezt az összeget el kell számolni. Éppúgy jó lett volna, ha műszaki korszerűsítésre kapja a pénzt. Hogy ezzel részt vállalt a kormány játékában és közreműködött abban, hogy önérzetében megsértsék az egész színházi szakmát, az kínos, de végül is mellékes körülmény.

Ő nem ebben a közegben dolgozik tovább, nincs hozzájuk köze. Cinikusnak is mondhatnánk ezt a magatartást, hiszen tudatosan és nemtörődöm módon fittyet hány egy közösség alapvető értékrendjére, amelyet ismer. De neki nem sok köze van ehhez az értékrendhez.

Az ő feladata nem földi hatalom által van kijelölve: akkora intézményrendszert – templomot, iskolát, egyetemet, kutatóhelyet, kultúrközpontot kell kiépítenie, amiben lehetőleg az összes magyar zsidó elfér. Őket kell közelebb hozni, majd visszatéríteni a hagyományos zsidó életformához, a Tóra szelleméhez. Ez olyan magasrendű kötelesség, amely mellett érdektelen, hogy mit szól egy-két színházigazgató. Erre mondja Köves Slomó, hogy csakis a célon múlik, hogy a magatartása erkölcsösnek nevezhető-e. Ha a felújított épületben zajlik majd a zsidó élet és szárnyal a Tóra szelleme, akkor az eszközök is helyesek voltak.

Köves Slomó nem a liberális demokrácia értékei szerint cselekszik. Ismeri ezt a világot, tökéletesen beszéli annak nyelvét, ami megtévesztő lehet, de alapvetően nem ez az értékrend irányítja tetteit.

A Klubrádió és a 168 óra c. hetilap, ezen ízig-vérig balliberális médiumok támogatásával bizonyította, hogy tisztában van a pesti zsidók politikai kötődéseivel. Nem akarta ezeket a médiumokat átprogramozni, csupán arra használta őket, hogy rajtuk keresztül csatornát találjon célközönségéhez. Nem zavarta és nem zavarja őt ez a pikáns helyzet: balliberális médiumok (rész)tulajdonosaként kormányközeli politikát folytat és igazolja a kormány – zsidó közösség körében visszatetsző – lépéseit is. Majd megpróbálja ezt balliberális közönségének elmagyarázni.

Köves Slomó és a haszidok nem egy posztmodern, hanem egy messianisztikus világban élnek, s a messiási szempontok nyilván ütnek minden egyebet.

Megkérdezhetnénk tőle: valóban úgy gondolja, hogy részvétele a színházi szakma megalázásában majd feléje fordítja azokat a magyar zsidókat, akik élnek-halnak Pintér Béla társulatáért vagy a Katona József Színházért? Hétköznapi ésszel azt gondolhatnánk, ezzel csak maga ellen hergeli a liberális, kultúrafogyasztó pesti zsidók többségét. De a messianisztikus felfogás ilyen kételyeket nem ismer: lehetséges, hogy ez okoz

majd némi gondot, de végül is a Messiás nyilvánvalóan üti Pintér Bélát vagy Ascher Tamást.

Nem tudhatjuk persze, hogy Köves személy szerint hisz-e a Messiás közeli eljövetelében, de a közösség, amelyben szocializálódott, az ennek megfelelő rendkívül erős küldetéstudattal van átitatva. Ez a küldetéstudat magyarázza a lubavicsi rabbik rendkívüli vállalkozó szellemét, találékonyságát, kitartását.

Itt tehát a magyar zsidók többségét jellemző *anything goes* szelleme áll szemben egy messianisztikus haszid felfogással.

A másik messiás

Ugyanakkor az asszimilált, javarészt ateista, kultúrarajongó pesti zsidóknak is megvan a maguk (szekuláris) messiása. Ez pedig a nyílt társadalom: a demokrácia, a tolerancia, a befogadás, a másság tisztelete, a kirekesztés elutasítása. Ez hitük szerint a garancia arra, hogy a rettenetes 20. század nem tér vissza Európába – sem annak fasiszta, sem annak kommunista formájában. A honi hatalom – a fent ismertetett okokból – ezekre az eszmékre barátságtalanul tekint és inkább a 21. századi Európában vállalhatatlan Horthy-rendszer iránt mutat nosztalgiát. E politika ellenében tekintik a pesti zsidók erős váruknak és messiásuknak a másságot elfogadó, kirekesztést elutasító, toleráns nyugati demokráciát.

A be- és elfogadó, a másságot jól toleráló nyugati demokráciákat megalapozó gondolkozók azonban egy tényezőt kifelejtettek a számításból. Ők úgy képzelték, hogy – a fasizmust megtapasztalt – európai országokban értelemszerűen a többségnek kell toleránsnak lennie a kisebbség iránt. Ellenkező felállás nem szerepelt a humanista forgatókönyvekben. Hogy ti. a kisebbség is lehet intoleráns és ehhez éppen a kisebbségvédő eszmekör leegyszerűsített fogalmait használja lózungként.

Most éppen „a kirekesztés elleni küzdelem” nevében bélyegzik meg és rekesztik ki a zsidó államot a nemzetek közösségében, az ENSZ-ben – a palesztinok elnyomására és kirekesztésére hivatkozva. Ez a rituális gyűlölködés (lásd az ENSZ Közgyűlés évtizedek óta elfogadott, Izrael-ellenes határozatainak tömkelegét) hasonlít a sztálinista rendszer hisztérikus propagandakampányaira a „kozmopolitizmus”, vagy a „fehér köpenyes gyilkosok” ellen.

Ahogy a haladó nyugati értelmiség egy része a 30-as években, Hitler árnyékában nem akart tudomást venni a nagy ukrajnai éhínségről vagy a sztálini koncepciós perekről, úgy a mai haladó értelmiség is nagyon nehezen vesz tudomást venni azokról a – javarészt külföldön zajló – fejleményekről, amelyek befogadó, kirekesztés-ellenes ideológiájukat megkérdőjelezik, kikezdik. A zsidó állam elleni lejáratókampány csak a jéghegy csúcsa. Ha egy eszmét a zsidók ellen fordítanak, biztosak lehetünk abban, hogy utánuk hamarosan mások következnek, mert az eszmét kiforgatták eredeti tartalmából.

Ez a légkör fenyegeti ma a Nyugat-Európában élő zsidókat, akik valamiféle baloldali – iszlámista szövetség árnyékában élnek. A rosszul integrált moszlim tömegek felől érkező fenyegetésnek a baloldal nyugat-ellenes, anticionista lózungjai adják meg az ideológiai szalonképességet. (A Jeremy Corbyn által irányított brit Munkáspárt a legjobb példa erre, bővebben lásd alább.)

És itt lép be a képbe újfent a messianisztikus lubavicsi mozgalom, amely a szekuláris messiásban nem hisz, ezért e téren nincsenek illúziói, és a baloldali-emberjogi nyelven megszólaló zsidógyűlölettel felveszi a harcot. (Lásd az EMIH által alapított médiumokat.) Ugyanakkor a Chabad-EMIH a kormányoldal baljós üzeneteiről nemigen vesz tudomást, illetve próbálja azokat kimagyarázni.

A honi haladó értelmiség esetében éppen fordított a helyzet: a jobboldali antiszemitizmust vérlázítónak tartja, a baloldalit meg gyakorlatilag ignorálja.

Nem akármilyen fejlemény ez 21. századi világunkban: az antiszemitizmus – és így az ellene folytatott harc – kettészakadt. Lehet küzdeni a 19-20. századi antiszemitizmus ellen, mely régi, ismert nóta: a zsidó kommunisták, liberálisok, kozmopoliták uralmuk alá akarják hajtani a világot, az ő kezükben van a sajtó, a bankok, stb. Ennek egyes elemei ismerhetők fel a NER kommunikációjában, mindenek előtt a Soros-ellenes kampányban. És lehet küzdeni a 20-21. századi baloldali antiszemitizmus (az anticionizmus) ellen, mely szerint Izrael rasszista, népirtó politikát folytat, a cionizmus rasszista ideológia, stb. Ezt az ideológiát használják az iszlámisták is a nyugati világ felé. Ez az ideológia ismerhető fel az elmúlt évek Nyugat-Európában elkövetett antiszemita gyilkosságainak hátterében: a zsidók megérdemlik, amit kapnak, mert ők is ezt csinálják Izraelben a palesztinokkal.

Baloldal és jobboldal egyaránt felháborodottan mutogat a másik antiszemitizmusára, miközben a magáéról többnyire nem vesz tudomást. Szép példája ennek a honi kormánysajtó vezető publicistája, aki – a maga vulgáris stílusában persze – joggal hánytorgatta fel pár hónapja, hogy Franciaországban egy – bevándorló hátterű – antiszemita gyilkos megússza a felelősségre vonást. A szerző antiszemita múltja persze közismert. (A baloldali média nem írt a témáról.)

A másik oldalon említhetjük a brit munkáspárt vezérét, Jeremy Corbynt, akinek regnálása alatt a Munkáspárt antiszemita fészekké változott, ahonnan menekültek a zsidók. Példa nélküli módon, a brit zsidók központi lapja egyenesen felszólította a szavazókat, hogy ne voksoljanak Corbyn pártjára. Ugyanígy tett a brit főrabbi. Corbyn a maga részéről mindig elítélte az antiszemitizmust – amit persze a szélsőjobboldallal azonosított.

Hogy Jeremy Corbyn, a brit Munkáspárt vezére szidja a cionistákat, vagy Kövér László, a magyar országgyűlés elnöke szidja a Lenin-fiúkat – ez ugyanannak az ordas indulatnak két különböző megjelenési formája, ideológiája. Fontos látni azonban, hogy ezek az ideológiák most valamiért szembe kerültek egymással.

Ez új helyzet, mert akár tíz éve még alapvetően az antiszemiták voltak az egyik oldalon, a velük szembenállók a másikon. Külön tanulmányban kell majd ennek az okait feltárni – itt most csak a jelenséggel tudunk foglalkozni.

Ez a nagy nemzetközi színjáték Köves Slomó valódi színháza. Neki van víziója erről a bonyolult felállásról és van is stratégiája – mint fentebb összefoglaltuk – ebben a helyzetben.

Az már csak véletlen, hogy nagy stratégiai húzásai során a magyar színházi világba is belekeveredett.

[*] *A cikkhez kapcsolt linkeket lásd ezen írás online változatában: www.szombat.org/politika/koves-slomo-szinhaza*

ZSIDÓ TÉMA A KORTÁRS KULTÚRÁBAN

Írók válaszolnak a Szombat folyóirat körkérdésére

Közel két évtizede kérdeztünk fiatal írókat a zsidóságról, zsidó témához való viszonyukról, és több esetben feszengésről, tapintatról, a vészkorszak emlékezete miatt a témával kapcsolatos társadalmi kommunikációs nehézségekről vallottak az írások. Ezúttal azt kérdeztük íróktól, szerintük történt-e változás, könnyebben megközelíthetővé vált-e a zsidó téma, oldódtak-e a gátlások, tabuk, netán más tényezők állnak a jelenség mögött, hogy az elmúlt évtizedben megszaporodtak az ezzel kapcsolatos publikációk. A téma, úgy tűnik, ma sem könnyű. Alább az írók válaszai, közelítései, szabad asszociációi.

Beke Zsolt

KÖD ÉS CSEND

Kisebbségiként már néhány éve eldöntöttem, hogy nem foglalkozom többé munkaszerűen a kisebbség problémáival. Azóta szinte csak azzal foglalkozom... Arra gondolok, hogy ez egyszerűen ilyen, nem enged. Szlovákiai magyarként, magyarországi szlovákként, koszovói szerbként, szerbiai bosnyákként, bármilyen kurdként stb. És persze a legrégebb óta fennálló hierarchikus viszony részeseként bárhol élő zsidóként.

Innen nézve teljesen érthető a *Szombat* szándéka, hogy megtudjon valamit arról, hogyan látják a zsidóságot a nem zsidók. S ezzel a mondattal belefutottunk az általánosításnak azon csapdáiba, melyeket a szűk húsz évvel ezelőtti körkérdéskor megfelelően kitárgyaltak a hozzászólók (ság/ség, identitás meghatározásának joga stb.). A szerkesztőség új kérdésfeltevése kerüli ezeket a csapdákat, és talán tényleg érdekesebb napjainkban más megközelítést választani.

Annál is inkább, mert komoly kihívás egy több ezer éves, és hatalmas irodalommal rendelkező történetet akár a legkisebb részletében is megragadni. Nem tud leválni az egészről. Ahogy viszonyulni hozzá is elég bonyolult, ha megpróbáljuk végiggondolni a felmerülő kérdéseket, és nemcsak az identitás, a másság vagy épp a felelősség kérdéseit. Nem is vállalkozhatom többre, csak néhány széljegyzetre ehhez a történethez.

S ezek a széljegyzetek érintik az én közegem is, merítenek a szlovákiai mindennapokból. Talán közép-európaibbá teszik a megközelítésem, hiszen a kisebb-nagyobb különbségek ellenére eléggé látványos a közös leitmotívum az egyes országokban zajló történetekben.

*

A barikádok tele vannak toroczkailászlókkal, mariánkotlebákkal.

A barikádokat azonban csak részben építik ők. Övék a nyílt jelszavak, de ismert, már Hitler népszerűsége is sokat köszönhetett az autópálya-építésnek a harmincas

évek első felében, és építkezések manapság is zajlanak. Ráadásul a jól fizető pozícióban tartó *glass floor* a családi/rokoni kapcsolatok és a lojalitás alapján kerül a lábak alá ma is.

De még ez is mindig túl egyértelmű.

*

Szlovákia már a kilencvenes években, megalakulása után túlélt egy autoritatív rendszert. Me iar nemzetárulózós retorikája után viszont kitisztult a közbeszéd, az érvelés és a racionális, kritikus gondolkodás kerekedett felül, a *Szombat* közel két évtizede feltett körkérdésének idején is. Átmenetileg. Aztán lassanként megjelentek, és egyre inkább erőre kaptak az áltudományos, az érzelmekre ható „elméletek", pár szavas „okfejtések". Nem utolsósorban a nálunk a szociáldemokrácia felől érkező populizmus hatására, Robert Ficónak köszönhetően. És később persze a gazdasági világválság és a digitális háború beindulása után megerősödtek a szélsőségesek is.

De nem a szélsőségesekről beszélünk. Hanem arról, hogy ha a közbeszéd megcsúszik, közelebb kerül az irracionalitás ködéhez, az már olyan alap, amin virágozhat a gyűlölet. Az egyes társadalmi csoportok ellen, legyenek azok a szegények, az etnikai, a vallási, de akár a szexualitásuk alapján elkülönülő csoportok, vagy épp a menekültek. Utóbbiak ellen is megnőtt a gyűlölet, egy olyan országban, amelyben még a legnagyobb menekülthullámok ideje alatt is alig lehetett találkozni migránssal. Magyarországról ugyan elsietnek a menekültek, de nem igazán északra. (Külön csavar a történetben, hogy a kisebbségekkel teli déli járások – önmegsemmisítő üzemmódba kapcsolva – élen járnak ebben, valószínűsíthető: nem kis mértékben a magyarországi retorika hatására. Elfeledkeznek arról az emberek, hogy ezeknek az indulatoknak a szekunder célpontjai a más közösségek lesznek.)

És valóban megcsúszott a közbeszéd. A Me iar leváltásában is szerepet vállaló Ján arnogurský egykori szlovák kormányfő újabban például azt a reményét fejezte ki, mely szerint Szlovákia közeledésének Putyin Oroszországához nem mások a letéteményesei, mint az erdőkben háborúsdit játszó „Szlovák Honvédek," vagy a szélsőséges Marian Kotleba. De említhetjük a Kuciak-gyilkosság után sarokba szorult kormányfő, Robert Fico sorosozását. Stb. És innen lefelé *is* bármit, a pro life-os propaganda durván egyszerűsítő és érzelmekre ható beszédmódjától a mindent rezgő kőzetekkel gyógyító sarlatánokig. A fancy köztársasági elnök megválasztása, és a Kuciak-gyilkosság után a korrupt kormányfő, belügyminiszter és rendőrfőnök elzavarása ellenére létezik ez a másik arc is.

Az áttételesen túl tehát a témánkat érintő konkrét kapcsolódások is felsejlenek. Fico sorosozása mellett egy józanésszel nézve megmosolyogtató, ám ennek ellenére híveket szerző propagandaanyagot is idecitálhatunk. Ez a kör e-mailekkel és más webkettes eszközökkel terjedő iromány arról szeretné meggyőzni az embereket, hogy Jézus szláv volt, hogy a szlávok a legősibb nemzet a Földön, hogy a zsidók ezt eltitkolják, aminek érdekében a Bibliát is meghamisították, Jozef Tisót, a csatlós fasiszta Szlovákia köztársasági elnökét azért ölték meg, mert minderre felhívta a figyelmet, Putyin a szlávság és a kereszténység (ld. ság/ség) megújítója, és hogy a Vatikánt, de tulajdonképpen mindent a zsidók irányítanak – Moszkva kivételével. Persze, ez is csak franchise... S mindehhez a Google Adsense biztosítja az anyagi támogatást.

Banális történet, mondhatnánk Arendttel, ennek ellenére talán nem tévedés azt mondani, hogy a legutóbbi körkérdés óta ez a legnagyobb változás. A kritikus gondolkodás háttérbe szorulása, az érzelmek kihasználása, a köd. Ami alkalomadtán bármire használható.

A szerző irodalomtörténész és -kritikus, a Dunszt.sk főszerkesztője (Forrás: parameter.sk)

*

Az évek során volt ennek a viszonynak, ennek az egymásba fonódásnak, ennek az alakulásnak egy pozitív oldala is. Két releváns könyvet emelek ki (szerzőik identitását szándékosan nem vizsgálom, egyet az időszak elejéről, egyet a végéről), egy-egy kommentárral.

Németh Gábor 2004-es könyve, a *Zsidó vagy?* akkor jelent meg, mikor Szlovákiában, mondhatni, még mindig inkább áldásos állapotok uralkodtak a közbeszédben, Magyarországon már kevésbé. A könyvhétre a kiadó egy plakáttal is megtolta a könyvet. A Vörösmarty téren, a standnál egy ember bocskaiban, karddal, gúnyos mosollyal fényképezkedett le a plakát mellett, félreérthetetlen választ adva a címben megfogalmazott kérdésre. Ez volt az első olyan könyvhét, ha minden igaz, mikor ku-

rucul kinéző szabadcsapatokba lehetett random módon botlani Budapest utcáin. Nem tudom, végül elolvasta-e ez az ember a könyvet, ha valamilyen véletlen folytán mégis, kíváncsi lennék, mit gondol arról a fényképről.

Zoltán Gábor *Orgia* című könyve 2016-ban jelent meg magyarul, szlovákul most ősszel a pozsonyi Bibliotéka könyvvásárra, melynek „díszvendége" Magyarország volt (az idézőjel oka, hogy itt nincs ilyen státusz, ennek ellenére a magyar irodalom volt a rendezvény központjában). A pozsonyi *Sme* napilapnak azt nyilatkozta a szerző, hogy szerinte nem létezik magyar társadalom. Ha a társadalmat úgy fogjuk fel, hogy „az emberek együttműködnek, együtt léteznek, akkor nem létezik. Hiányoznak a közös értékek és célok." Az előretörő szélsőséges mozgalmakra, gondolatokra utalva később arról beszélt, hogy „a kötetre olyan választ, amilyenre az ember mélyen belül vár, ha ilyen könyvet ír, még nem kaptam. Nem kaptam megerősítést, hogy van remény." (Mindkét magyar nyelvű kötet a pozsonyi alapítású Kalligram kiadónál jelent meg, Németh Gábor könyvének szlovák fordítását 2006-ban szintén ez a kiadó gondozta, Zoltán Gábor könyvét szlovákul a Kalligram szlovák jogutódja, az Absynt adta ki.)

*

Zárásként egy személyes történet. Szülővárosomat, Dunaszerdahelyt a második világháborút megelőzően Kis Palesztinának nevezték. A lakosság több mint fele zsidó volt, mintegy 2500-3000 fő, a környék kulturális központjaként működött. A holokaousztot nem sokan élték túl. A háború után 250-300 zsidó lakos maradt.

Nem messze laktunk a zsidótemetőtől. Két méter magas, sárga fal vette körül. A kapu mindig zárva. Nagy kihívás egy gyereknek. Még nem voltam kilencéves, mikor két barátommal elhatároztuk, hogy bemászunk. Máig nem tudom, hogyan sikerült, de mindhárman megmásztuk a magas falat. Belül csend és az ismeretlen. Félelmetesebb nem is lehetett volna.

Demény Péter

TÖBBABLAKOS TEKINTET

Nyolcadikosok lehetünk, és a Széchenyi téren állunk az osztálytársammal. Ő busszal megy a Györgyfalvába, én meg nem messze lakom, megvárom vele együtt.

Nem emlékszem már, hogy kerülnek szóba a zsidók, csak arra, hogy egy öregúr ránk szól. Más idők járnak, nem ezek az atomizáltak, bár visszasírni mégsem fogom őket. Renáldó, hogy bosszantsa, rám szól: „Hallgass már, te zsidótojás!" Mire az öreg elmagyarázza nekünk, hogy nem a zsidók vitték magukat a téglagyárba, hanem a magyarok őket.

Ez egyelőre kínaiul hangzik, de máris mélységes bűnökre világít. Egy öreg hölgy a szomszédból nemrég világosított fel, hogy a férje hogyan pusztult el a lágerben. Én azonban még gyermek vagyok, nem értek sok mindent, nagymamám pedig igazolja, amit az öregúr mond, és a hatóságoktól való félelemről beszél. Nem értem, hogy kerül a csizma az asztalra. Kamasz vagyok, még kamaszabb leszek.

Hosszú, nagyon girbegurba út, amíg megértek dolgokat, leginkább Nádasnak, Kertésznek és Bibónak köszönhetően, meg mindazoknak, akikkel beszélgetek. Lassan alakul ki bennem valamiféle történelemismeret, még lassabban a megértés, amely nem felmentés, csak empátia. Olvasom Primo Levit, és beleborzongok a szenvedés objektivitásába.

Közben azt is látom, hogy a világ kettéosztódik – mindig ez a legkönnyebb megoldás. Vannak, akik minden-

re antiszemitizmust kiáltanak, és vannak, akik szerint semmi sem történt, és ami mégis, az a zsidók bűne. Mindkét álláspontot merevnek érzem és kontraproduktívnak, s a jelen, úgy tűnik, engem igazol. Az antiszemitizmust kiáltóktól a társadalom egyik része elhúzódott, és egyre inkább azok látszanak terjedni, akik annak ellenére, hogy a múltban élnek, sosem ismernék el a saját bűneiket. A heroizálás mindig ártalmas, legyen bár a múlté vagy önnön tisztánlátásunké.

Az az album, amely a zsidó írókat a nem zsidóktól megkülönbözteti, nehezen válik ki a ködből. A kommunizmus amúgy is szeret mindent ellenőrzés alatt tartani, s a viszonylagos időbeli közelség miatt a nagyszüleim is csak félszájjal beszélnek a vészkorszakról. Egyfelől a bűntudat, másfelől a rendszer szájkosara készteti őket hallgatásra. És Trianont legalább akkora fájdalomnak érzik. A kérdés nem merül fel köztünk, mégis ez a meggyőződésem. És a század nagy csapásai etnikai színezetet kapnak: a fasizmus német, a kommunizmus orosz, és helyileg román.

Karácsony Benő ott a polcon, de csak egy erdélyi író, semmi más. Ligetiről sokkal később hallok csak. Radnótiról korán, de mindig ugyanaz a részben természetes, részben mesterséges köd terpeszkedik mindenütt. Az erdélyi magyar társadalom szívesen eszik ködöt. Úgy látom, nemcsak az, az itteniről azonban első kézből számolhatok be.

„Sokat gondolok arra, hogy Jan Assmann elmélete igazolódik. Most fut ki a II. világháború kommunikatív emlékezete, és vele lepattan a tabu a fasizmusról. Megszűnik az antifasizmus konszenzusa, amely létrehozta azoknak az embereknek a körét, akikkel minden véleménykülönbség ellenére szóba lehet állni” – mondja Radnóti Sándor a Litera Nagyvizitjében. Valami ilyesmit tapasztalok én is, holott, ismétlem, az antifasizmus konszenzusa sem volt gyümölcsöző szerintem. Abban viszont mégiscsak egyetértettem vele, hogy amit a fasizmus képviselt, az elfogadhatatlan. Szomorúsággal tölt el, hogy ezt nem mindenki gondolja így, és most nagyszájúban nem gondolja így, mint korábban.

„Ez egy zsidó öregasszony” – mondta egy nagy erdélyi magyar író, akit sértett, hogy Szabó Magdát megünneplik, őt viszont nem. Mellékes kérdés, hogy Szabó Magda nem volt zsidó; a lényeg az, hogy az illető így próbálta szellemileg ellehetetleníteni egy beszédpartner szemében, aki bölcsen bólogatott. Akárcsak az a néni, aki szemfüles lévén rögtön a lényegre tapintott, amikor egyik szomszédja azt fejtegette, a Korunkba „mostanában” (a kétezres évek közepén) „egy olyan szellem lopakodott be, amelyet én nem szeretek”. „De hát Kántor nem zsidó” – válaszolta a néni. „A felesége az” – világosította fel a szomszéd.

Sok ostobaság ülte meg az emberek fejét minden időben, s ez a sok ostobaság az utóbbi években mintha megtalálta volna egymást, összeállt, együtt mozog, diadalra tör. A XX. század egyik legnagyobb traumáját nem fogjuk megérteni, ha nem úgy beszélünk róla, mint Bibó és Levi: tárgyilagosan és pontos mondatokra törekvően. Akkor sem, ha kisajátítjuk a megértés lehetőségét.

Úgy nem lehet olvasni, ha folyton megállapítjuk, ki a zsidó, és aki nem tetszik, azt is zsidónak kiáltjuk ki. Meg úgy sem, ha megszabjuk, hogyan szabad bizonyos könyveket olvasni. Egy korábbi időszakban azonban könnyebben és többekkel lehetett megbeszélni, hogy mik a

A szerző költő, író, a Látó folyóirat szerkesztője

tisztánlátás lehetőségei. Ma mindez, én így érzékelem, sokkal hamarabb ingerültséget vált ki.

A „zsidó írókról” való beszéd egy hasonló manicheizmusban szenved, mint számos problémafelvetés. Van, aki „mindenkit” közéjük sorol, van, aki szerint bűn ezt a jelzős szerkezetet használni. Az identitás összetett, rugalmas, billenékeny mivoltáról már beszélni sem érdemes, de azt hiszem, a puszta létét megkérdőjelezni mégiscsak túlzás. Aki zsidó írónak tartja magát, legyen az, s ez persze ne jelentse önnön szándékos bezárulását, sem mások általi bezárását. Ne tiltsuk meg az embereknek, hogy valaminek érezzék magukat, és ezt ki is mondhassák, legfeljebb várjuk el tőlük, hogy ne egy ablakon keresztül nézzenek a világra. Talán ez a legtöbb, amit tehetünk.

Király Kinga Júlia

MI

A szerző író (Fotó: Szalmás Péter, Népszva)

„Ami az egyes individuumokat „mi"-vé kovácsolja, nem más, mint a közös tudás és önelképzelés konnektív struktúrája, amely egyfelől közös szabályokra és értékekre, másfelől a közösen lakott múlt emlékeire támaszkodik." (Jan Assman)

Nem vagyok szociológus, így a jelenséget sem összmagyar, sem regionális vonatkozásaiban nem látom át a maga teljességében. Csupán benyomásaim vannak, amikről szívesen beszélek, valahányszor alkalom nyílik rá. A korábban áttörhetetlennek tűnő tabukat és válaszfalakat azonban itt is, ott is – még ha más-más törésvonalak mentén, illetve eltérő intenzitással és árnyalatokkal is – leomlani látom. Ha csak a könyvkiadásra, irodalomra szorítkoznék – amit nem fogok –, azt tapasztalom, hogy Magyarországon és a határon túl egyre-másra jelennek meg olyan szépirodalmi, történelmi, helytörténeti, szociográfiai munkák, amelyek vagy konkrétan a zsidóságra és a zsidóság történelmére reflektálnak, vagy valamilyen morális pretextusként, analógiaként kezelik azt a populizmus vészesen zsibbasztó korszakában. Ennek bizonyára köze van ahhoz is, hogy felnőtt egy generáció – a harmadik a háború után –, amely, tán épp az elmúlt húsz év hatására vagy felkutatta a gyökereit és visszatalált a hagyományokhoz, vagy a konkrét, tragikus érintettségét távolabbról szemlélve, kiélesedett optikával és kellően érzékenyen (vagy: érzékenyítve) reagál a vészkorszakra, az *előttére* és az *utánára*. A zsidóság, mint téma tehát szerencsére megkerülhetetlenül jelen van az irodalomban; már az utóbbi öt esztendő könyvtermését felsorolva is túllépném a karakterlimitet.

Én most inkább olyan dilemmákat, ellentmondásokat szeretnék megosztani itt, amelyeket Erdélyben kutatva tapasztaltam.

Elsőként, hiszen a zsidóság felől nézve tán ez a legfontosabb, a hitközségek, mint intézményrendszerek problémáját említeném. Az erdélyi hitközségekben ugyanis megélénkülni látszik a közösségi élet. A zsinagógák egyre-másra nyitják meg kapuikat a kulturális rendezvények előtt: kamarazenei fesztiválok, irodalmi estek, az adott közösség múltjához kapcsolódó események, sorra nyílnak a zsidó múzeumok, sorolhatnám. A jelenség örömteli, hiszen olyanok – zsidók és nem zsidók – is ellátogatnak a zsinagógába, akik korábban nem tették. Kapedliben látni egy városnyi fiatalembert, amint historikus zenét hallgat, filmvetítésbe mélyed, azon felemelő pillanatok egyike, amikre az ember szívesen utal és emlékezik. Ugyanakkor tragikus is, hiszen a világi nyitás mögött a közösség elsorvadása is tetten érhető. Olyan nagyobb erdélyi városokról beszélünk, ahol a háború előtt tízezres vagy annál is nagyobb közösség élt, és ahol most egy minjánra való férfi sincs.

Ennek egyik legszívbemarkolóbb epizódját személyesen tapasztaltam a szatmári neológ temetőben, amikor az érdengelegi Káin Helena temetésére – akinek a Bergen Belsenből hazahozott kórházi lepedőjét a Marosvásárhelyi Zsidó Múzeum állította ki –, a nem túl közeli Nagyváradról is hívtak férfiakat, hogy meglegyen a létszám, az az asszony pedig, aki Helena néni gondját viselte, sorra odament minden egyes jelenlévő férfihoz egy-egy 100 lejes papírpénzzel (ez közel 7000 forint), hogy így honorálja a Káddishoz szükséges minján megvalósulását.

Meglátásom szerint, és legyen ez a második szempont,

az elmúlt években a hitközségek élén is változások történtek. A szekularizálódó intézményi életen túl azt tapasztalom, hogy valami jó értelemben vett hétköznapi heroizmus vezérli a vallási elöljárók politikáját. Ismerek olyan hitközségi vezetőt, aki 20 évnyi alijázásból tért vissza a közösség élére, megannyi újító szándékkal, kapcsolati tőkével, és támasztotta fel tetszhalott állapotából az intézményt meg a közösséget. Ilyen például David Lieberman, a máramarosszigeti hitközség vezetője, aki az egykori stetl helyén próbál életet lehelni a városkába: kóser kantint, történelmi körutakat kezdeményez egy olyan régióban, ahol mára már legfeljebb a temetők emlékeztetnek arra, hogy itt valamikor – nem is olyan régen! – egy virágzó közösség élt, és ami legalább a nyári időszakban hazacsalogatja az emigrációban élőket, főként fiatalokat, felpezsdítve ezzel a város életét. De még az övéhez hasonló elszánt vezetői törekvések ellenére sem tud ez általánossá válni. Mert hiába jönnek létre nagyobb látogatottságú központok, ha vidéken, ahol egy-egy ember maradt, a kóserság csak a hús teljes elhagyásával tartható. Hasonlóan ambivalens a helyzet Marosvásárhelyen is: a nagyobb vallási ünnepre elég szép számban begyűlnek a hívek, az ünnepi fogásokat viszont keresztény asszonyok készítik el, akik főként a ragacsosra lapozott Szmuk Irén (született Lautman) *1006 ételrecept egészségeseknek és betegeknek* című 1952-es kiadású, a szocialista egészséges életmódot népszerűsítő könyvéből merítenek némi ihletet a kóser konyha rejtelmeihez. Ezt a szomorú ellentmondást árnyalja tovább egy másik jelenség: nevezetesen az, hogy a nem zsidó háziasszonyok, a gasztronómiai bumm és a fúziós konyha hatására kezdik felfedezni maguknak a zsidó recepteket, így aztán nem ritka, hogy a karácsonyi sütemények közé felkerül a hómentás, a flódni, vagy a rugelach. Merész idecitálásnak tűnhet, pedig nem az: a konyhaművészet egyike azon kulturális eszközöknek – ha úgy tetszik: nyelvnek –, amelyek a lehető leghosszabban éltetnek tovább egy adott kultúrát.

A harmadik szempont kívülről jövő. Olyan kutatók munkája sejlik fel mögötte, akik megszállott fürkészői, elemzői egy-egy helység történetének, így a zsidóságének is. Az a tény, hogy egy történész egy bizonyos település kutatásának szenteli az életét, egyáltalán nem meglepő. Sokkalta szembeszökőbb azokban az esetekben, amikor sem felekezetileg, sem szakmailag nem lenne indokolt. Ilyen volt a sajnálatosan fiatalon elhunyt Ioan Johnny Popescu tevékenysége Máramarosszigeten, aki rádiós újságíróként működött ugyan, szenvedélye azonban a máramarosi zsidóság történetének feltárása volt. A vele való személyes találkozás nagyban segített eligazodni a stetl egykori és mostani világában. Elmondása szerint a háború utáni nemzedék még úgy nőtt fel, hogy az etnikai sokféleség isteni ajándék. „Mivel együtt éltünk, zsidók és keresztények, sőt törökök is voltak közöttünk – élt itt például egy híres Sava bácsi, aki alexandriai török volt és szuper csokoládékat csinált, azóta sincs itt olyan finom csokoládé –, tehát mi így nőttünk fel, hogy bármi legyél is, itt élünk együtt az összesen. Az első dolog, amit gyerekként mindannyian megtanultunk, hogy a sapkánkat levegyük a templomban, és visszategyük a zsinagógában. (interjúrészlet 2017. július 29.) Ioan Johnny Popescu azonban nem csak történelmet kutatott és írt: kiválója ismerője volt a zsidó recepteknek, illetve a jiddis nyelvi fordulatoknak is, amelyet a máramarosi magyarság és románság egyaránt átvett, beépített a köznapi nyelvbe. Kutatásai azt bizonyítják, hogy ezek a szavak idiómákká izmosodtak, és az utcán a mai napig hallani a jiddis jövevényszavakat. Ugyancsak az ő nevéhez kötődik az egyetlen erdélyi klezmerfesztivál is, ami két kiadást élt meg ugyan, de olyan örömzenei találkozó volt, amire a klezmer kiváló előadóin kívül román *l utar*okat, cigány muzsikusokat, magyar népzenészeket és jazzistákat is meghívott, ezzel a város főszereplőjévé téve a zsidó muzsikát.

A karácsonyi sütemények közé felkerül a hómentás, a flódni, vagy a rugelach

A negyedik és utolsó szempont teológiai. Az erdélyi zsidó és katolikus egyház azon szimpóziumait érdemes itt megemlíteni, amit a marosvásárhelyi hitközség és a keresztény egyházak képviselői évente szerveznek Gödemesterházán a francia Élianne nővér vezette karmelita kolostorban. Ezen szimpóziumok célkitűzése többek közt az Új Testamentum azon részeinek újraértelmezése, esetleges mellőzésének kérvényezése, amelyek antiszemitizmusra adhatnak okot.

Az általam felsorolt négy szempont talán nem tartozik szorosan a körkérdés tárgyába. Erdélyben viszont, ahol a múlttal való szembenézés sokáig váratott magára – és ez betudható a kisebbségi létből adódó „versengő áldozatiság" narratívájának, az ebből (is) eredeztethető kettős hárításnak –, fontos előmozdítói a közbeszéd szelídülésének, a zsidó tematika gyakori megjelenésének a kulturális szférában.

Szombat az interneten

Moszlim delegáció Auschwitzban | A Mazsihisz a miniszterelnökségnél tiltakozik és pert is indít az EMIH új neve ellen | Zsidó rendszerváltás Kelet-Európában | V. Holokauszt Világfórum Izraelben | „Elég egy résztvevőt lelőni" – palesztin napilap a jeruzsálemi holokauszt-világfórumról

Cikkeink a **www.szombat.org** honlapon. Olvassa a *Szombat*ot az interneten is!

Láng Zsolt

A JELENTÉSEK ÉLŐ KERTJE

A szerző író, a Látó folyóirat szerkesztője (Fotó: Rab Zoltán)

A kérdésnek van politikai vonatkozása és van irodalmi vonatkozása. Én egyiknek sem vagyok a szakértője. Hogyan manipulálja a hatalom a zsidó témát, hogyan manipulálja a gyűlöletkeltést, hogyan tartja mederben, hol engedi ki és mikor, ilyenféle tapasztalataim persze vannak szép számmal, harminc évig úgynevezett kisebbségiként éltem Ceausescu diktatúrájában, ahol a törvény tiltott mindenféle faji, vallási, nemzetiségi megkülönböztetést, ennek ellenére nem lehetett teljes ember, aki magyarnak tartotta magát. De más a tapasztalat és más a szakértelem. Ráadásul a romániai magyar téma más természetű, mint a kérdésben megnevezett zsidó téma, mint ahogy a magyar- vagy a románellenesség sem ugyanaz, mint az antiszemitizmus. (Ellenben az antiszemitizmus emlékezete, „megfogalmazása" nélkül sokkal pontatlanabbul beszélnénk, vagy inkább hallgatnánk mindenféle mai diszkriminációról.)

A Kovács András és Barna Ildikó által szerkesztett, *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben* című, épp a *Szombat* által kiadott szociográfiai szakmunkában olvasom, hogy az utóbbi két évtizedben az antiszemitizmus mértéke konstans maradt, függetlenül az épp regnáló kormányoktól. Az antiszemita megnyilvánulások viszont, ha enyhén is, de csökkentek. Ami jelentheti azt, hogy valóban csökkentek, és azt is, hogy az érzékelésküszöb lett magasabb, és már csak a durva dolgok buknak át rajta. Ez nem túl szakszerű megállapítás a részemről, valószínűleg ezt az érzékenységet is mérni tudják. Először Berlinben, egy ott töltött év alatt, aztán máshol is megfigyeltem, a káros társadalmi jelenségek visszaszorításának milyen fontos szakmai feltételei vannak. Fontosak a szakszerűen kidolgozott módszerek, fontos a következetesség, fontos az iskolai nevelés, fontos a jelenség nyomon követése. A *Tett és Védelem Alapítvány* valódi szakmai szervezetként működik, amit az is bizonyít, hogy hamarosan Brüsszelben is irodát nyit, így a teljes európai térségre kiterjesztheti tevékenységét. (Csupán a neve hangzik kicsit furán magyarul, jobban is lefordítható volna az *Action and Protection*.)

Ami a téma irodalmi vonatkozását illeti, az ábrázolhatóság, a megjeleníthetőség alapkérdésként kerül előtérbe. Milyen módon, miféle eszközökkel, milyen szempontok szerint lehet a témát kifejezni. Nemcsak könyvtárnyi szépirodalmat kellene ismernie a válaszadónak, hanem több könyvtárnyi szakirodalmat is. Vannak, akik rendelkeznek ezzel a tudással, nekem viszont megint főképp csak véleményem van, amit, mert szeretek minden nekem feltett kérdésre válaszolni, megosztok a kérdezővel.

A kémiában azt nevezik disszociációnak, amikor bizonyos környezetben elemeire bomlik egy anyag, főképp gázokról van szó, de mihelyt a környezeti hatás, például a magasabb hőmérséklet megszűnik, visszaáll az eredeti összetétel. A zsidó témában is érzékelek hasonló disszociációt. Amíg beszélünk róla, úgy tűnik, változik a helyzet, de ahogy elhallgatunk, minden visszaáll. A téma bejáratott narrációja beleterel egy olyan történetbe, amelynek a „nyelve" nem hagy teret az új, élő érzetek, gondolatok számára. Bezáródnak a receptoraink és a detektoraink, mert már tudják, miként kell érezni, mit kell gondolni. Nem jönnek létre új kapcsolódások. És ha a téma nem tud a mába kapcsolódni, akkor kiürül, „hivatalossá" válik, elerőtlenedik: nincs hatása a jövőre. Mindig is azokat a könyveket éreztem közel magamhoz, amelyekben a gyerekhang kötetlensége, tágassága, végtelen szabadsága visszhangzik. Kertész Imre *Sorstalanság*a vagy Avigdor Hameiri *Daloló máglyá*ja emiatt tudott elementárisan, máig tartóan hatni rám. Az igazi irodalomra is érvényes, amit a Tórára mondanak: „a jelentések élő kertje".

Molnár T. Eszter

ELTERVEZNI A MÚLTAT

T. már középkorú volt, de alig tudott valamit a családja történetéről. Elméletben érdekelte, hogy honnan származik, mégsem volt ideje ezzel foglalkozni. A család nem sokat segített: akitől eligazítást remélhetett volna, az meghalt, megőrült, vagy halálosan összeveszett mindenki mással. Kevesen maradtak, ritkán találkoztak, és akkor sem beszélgettek, így T. csak néhány nevet ismert a múltból, azokat is bizonytalanul. Grósz vagy talán Grün. Béla, de az is lehet, hogy Sándor. A nevek amúgy sem számítottak, T. családtagjait rendszerint máshogy hívták, mint ami a születési anyakönyvükben szerepelt: vagy a keresztnév, vagy a vezetéknév nem stimmelt, sőt arra is akadt példa, hogy egyik sem. A síremlékeken a születési évszámokat is meghamisították. Ne kezdjenek a számok alapján kombinálni a temetőjárók.

A nevek nem számítottak, mégis azok forgatták ki T.-t a hétköznapokból. Illetve a nevek előtt ez a mondat:

– Fogadjunk, hogy az anyám családjáról semmit nem találsz.

B., akinek T. ezt címezte, már vette is elő a telefonját. Évek óta foglalkozott családfakutatással, és szerette a nehezen megoldható problémákat.

– Mit tudsz róluk?

– Semmit. Egy családnevet, amit több különböző írásmóddal használtak. Egy utcát a hetedik kerületben. És talán még vissza tudok emlékezni a nagyanyám első férjére is. Anyám említette, hogy ő háború alatt elhagyta a nagyanyámat és a nagynénémet.

B. keresni kezdett, és T. családja két óra alatt hat további személlyel gyarapodott. Nemsokára azt is megtudta, hogy a nagyanyja első férje nem egy másik nő után futott, hanem munkatáborba került, és ott halt meg 44-ben. Legjobban azonban két név ragadta meg: dédanyja és dédapja nevei.

A következő heteket kutatással töltötték. Böngészték a születési és halálozási anyakönyvek adatbázisát, hajnali kettőkor üzengettek egymásnak, B. hol egy

A szerző író

örökbefogadási végzést küldött át, hol egy elfogatási jegyzőkönyvet. Évszámokkal, nevekkel volt tele a fejük, és egész gyűjteményük lett halálozási és házassági adatokból, régi lakcímekből. Hiába tudott azonban egyre többet, T. egy lépéssel sem került közelebb a dédszüleihez. Miért jött Budapestre, a Garay térre a 17 éves galíciai osztrák lány és a 35 éves moldvai román férfi? Hol találkoztak, milyen nyelven beszéltek, hogyan éltek, költöztek hónapról hónapra, jobb-rosszabb albérletekbe? Miért börtönözték be a férfit, és mibe halt bele a nő nem sokkal azelőtt, hogy megszülhette volna a negyedik gyerekét? Mi történt a másik két gyerekkel? Mint a mélyen szántó eke, a tudás újabb és újabb kérdéseket fordított ki T.-ből. Mivel képtelen volt ezeket megválaszolni, úgy érezte, ki kell találnia egy történe-

tet. A dédszülei történetét. Megírom, mondta ki egy reggel. Nem tudom, hogy volt, de kitalálom és megírom, hogyan lehetett volna.

Nem szokta megosztani senkivel, hogy min dolgozik, mert mások véleménye, mint a vízbe hulló só, megzavarosította az ötleteket, és akadályozta a történetek kristályba fagyását, de azokban a hetekben éjszakázástól karikás szemmel járkált, és másról sem tudott beszélni, mint a különös nevű felmenőiről, így többekben is felmerült, hogy biztosan meg akarja írni őket. Valójában előbb tudták, mint maga T., és ha már egyszer kitalálták, azonnal tanácsokat adtak neki.

– Ugye nem fogsz még egy holokauszt-történettel előjönni? – kérdezte az egyikük. – Annyira túlterhelt már ez a téma!

– Mindenképpen végig kell írnod, nem hagyhatod abba a harmincas években! – mondta valaki más. – A vészkorszakról szóljon, különben jelentéktelen lesz a könyv.

– Nem is vagy zsidó, miért akarsz zsidó témáról írni? Hogy jössz te ahhoz? Csak mert ez a divat?

– Nem félsz, hogy tele lesz tárgyi tévedésekkel? Minden egyes mondat hátterét meg kell kutatnod, mert ha hibázol, szét fognak szedni.

– Nem írhatod meg! Ez nem egyedül a te múltad, a miénk is, és én nem járulok hozzá, hogy közzétedd.

– Miattad rólam is kiderül majd, hogy zsidó vagyok. Én ezt nem akarom. El van felejtve, és jól van az úgy.

– Ez a történet nem fut ki sehová. Nem tanult polgárok voltak voltak, hanem napszámosok, orgazdák. Miért akarnál a nyilvánosság elé állni velük?

T. mindenkit megnyugtatott, hogy nem írja meg a dédszülei történetét. Igazuk van, elcsépelt lenne, okafogyott, sekélyes. Magamutogató. Nem is beszélt róluk többet. Könyveket és visszaemlékezéseket olvasott, jiddisül tanult, délutánonként elveszett a Murányi utca és a Teleki tér környékén, megállt egy-egy lépcsőház előtt, kezeljátszott a kilinccsel. Nem sietett, azt gondolta, talán tíztizenöt év is kell, amíg történetté formálódnak a jegyzetfüzetekben gyűlő mondatok.

– Miért nem járod el valami körbe? – kérdezte tőle egy jóindulatú ismerős. – Ezzel az identitáskereséssel nem vagy egyedül.

T. nem járt el sehová. Egyre kevesebbet beszélt a dédanyjáról, egyre többet vele.

Két és fél évvel később, egy borús júniusi napon kezdett írni végül. Amikor az első oldallal elkészült, felállt, teát főzött, aztán felhívta a szerkesztőjét. Új regénybe kezdtem, mondta. Semmi nagyszabású, csak egy szimpla kis történet egy férfiról és egy lányról, akik két messzi országból érkeztek Budapestre, hogy itt, a kisemmizettségben egymásba szeressenek.

Szécsi Noémi

GYOMORGÖRCS

Néhány éve bizarr történetre leltem Istóczy Győzőről, az Országos Antiszemita Párt alapítójáról. Általában nem izgatnak fel a híres nagy antiszemiták, nem érzek bizsergést, ha elsütnek egy összeesküvés-elméletet. Nem, nem ásítok, csak a fejemben tompa nyomást érzek és rezignációt. Ezt az esetet mégis izgalmasnak találtam és meg is írtam a Gnap és a 2018-as választások interregnumában létező Magyar Nemzetben.

Az incidens apai fájdalmában mutatja meg Istóczyt, akit 1897-ben fia, a húszesztendős Imre tüdőbajban való elhunytával a bosszúállás démona szállt meg. A maga paranoid alapállásában ugyanis arra jutott, hogy a fiatalember halála csakis a zsidók bosszúállása révén következhetett be, a fiút kezelő zsidó orvos révén. A nyilvánosan megszégyenített orvos egy hónap múlva morfiumtúladagolástól halt meg. Az ezek után a dr. Kelen fia által indított rágalmazási perben, mely során kiderült, hogy a doktor Brockenről magyarosított ugyan Kelenre, de nem zsidó származású, Istóczy azt mondta, az mindegy: *„Én nem akarom ezzel azt mondani, hogy Kelen dr.-t a zsidók megvesztegették, hogy a tüdőbajoktól eddig teljesen mentes volt családom körében mesterséges tüdőgumó-bacilus tenyészdét létesítve ezúton magammal együtt*

egész családomat kiirtsa. De tekintve azon, minden életviszonylatot higany módjára átjáró szégyenletes zsidó uralmat, amely alatt Magyarországon nyögünk, s amely mellett csak páriaszámban jönnek azok a magyarok is, akik ezen uralomnak térdet-fejet nem hajtanak, azon uralomnak a nyomása alatt a legerősebb ember akaratereje is megtörthetik vagy megbénulhat, s oly forgatagba engedi önkéntelenül is és észrevétlenül sodortatni magát, amelyből való rettenetes felocsúdás után nem marad hátra részére más, mint a pisztoly vagy a méregpohár." A végén se lett senkinek sem jó, és végig rossz volt az összes feleknek. Valósággal gyönyörködtem ebben az emberi nyomorúságot megmutató tanmesében, a cikket, kissé megrövidítve, a blogomra is feltettem.

De kisvártatva gyomorgörcsöm támadt, magamban végiggondolva az Istóczy-idézetet, ötpercenként ellenőriztem az oldalt és a blog kommentfelületét, majd kissé fenyegetően olyan értelemben egészítettem ki a posztot, hogy nagyon jó lenne, ha senki nem tenne megjegyzést az itt szereplő témában semmire. Ettől még kényelmetlenebbül éreztem magam: kedves olvasóimat annyiba se nézem, hogy feltételezzem, nem törnek ki antiszemita mocskolódásba, ha meglátják egymás mellett a z, s, i, d, ó betűket. Feltehetőleg azért követnek engem, mert szépirodalmat olvasó, civilizált emberek, akik ugyanúgy nem szoktak gyűlölködő megjegyzéseket tenni, mint az asztalra köpni. Az online atrocitások végül elmaradtak, és a nap végére úgy éreztem, a viharok legfőképpen bennem zajlanak: hogyan közvetítethetem ezt a témát az embereknek, kitől, mitől félek, mi nyugtalanít?

Általában is úgy érzem, mintha egy kibiztosított kézigránátot dobálnék az egyik kezemből a másikba. Tegyem le és szaladjak el, ha már ennyire félős vagyok? (Egyáltalán: minek kellett kibiztosítani? Ki biztosította ki?)

Regényíróként az ember kíváncsi rá, hogyan kanyarodnak rá az emberek a tabukra, mikor, miként mondják ki ezeket, és akár maga is dobál el efféle dramaturgiai, stilisztikai kézigránátokat – hajigáltam magam is nem egyszer. De másik szerepemben művelődéstörténeti, nőtörténeti könyvek szerzőjeként mindig aggodalom száll meg, hogyan uraljam a helyzetet: ezt a világot nem én építettem, mint a fikcióban, ebben magam is csak porszem vagyok, más vadul kavargó porszemek fölé hogyan kerekedhetek? Akik arról magyaráznak nekivadultan: kizárt, hogy Prohászka Ottokár antiszemita legyen, de ha esetleg mégis, hát a kommunisták hányakat megöltek!

Vajon a kettő között hogyan találnak összefüggést? Hát, ha csak úgy nem…

De erre most nem kanyarodom le, a mondanivalóm nem ez. Itt van például Tormay Cécile, író, politikus, lapszerkesztő, de legfőképpen fából vaskarika, hiszen akik nagyformátumú író-politikusnak tartják, azok végsőkig tagadják, hogy egy tisztaszívű patrióta leszbikus lehet, akik pedig hisznek a nőket szerető nők létezésében és mindig örülnek, ha a múltban példát találnak szerepáthágó nőkre – nos, ők nem tartják sokra, nő létére akármekkora hatalommal is rendelkezett az 1919-20 után konszolidálódó Magyarországon. Mindenesetre, ha nekem még annyi jó évem lenne ezen a Földön, ahányszor Cécile asszony leírja az „idegen", „idegenfajú", „idegenszívű" szavakat, legalább száz évig élnék idilli boldogságban.

De nem csak Tormay Cécile van ott, vannak más szögből kedves lányok, rokonszenves asszonyok, akik jöttükben-mentükben „szalonzsidóznak" naplójukban, levelezésükben – „ahogy mindenki tette akkoriban", biztosítják rendszerint a múlt századvéget és a 20. század első évtizedeit alaposan ismerők az ijedezőket.

Továbbhajtok, hiába ágazna itt le az út, most arra ne kanyarodjunk le, messzire jutnánk. Hogy mikor, hogyan és milyen indíttatásból teszik ezt, arra ezúttal nem térek ki. Én csak olvasom a feljegyzéseiket és emlékeiket, hogy kihalásszam mindazt, ami testükhöz való viszonyukra, párválasztási szokásaikra, kulturális ízlésükre, háztartásvezetési értékrendjükre, oktatásban-munkában nyíló lehetőségeikre vonatkozik. Református, katolikus, vagy olykor kissé öngyűlölő asszimiláns zsidó nők; magyarok, szlovákok, svábok vagy németek; okosak, szépek, tehetségesek, akár női példaképnek valók – nekem mindenesetre sokat mond és fontos, amit írnak és tesznek.

A szerző író (Fotó: Szalmás Péter, Népszva)

S miközben azon tűnődöm – és nem én teszem először – hogy lehet-e levágni és kidobni az oda nem illő, hiteltelenítő, figyelmet elterelő részleteket, mint a mócsingot a húsról, néha azért a saját dilemmáimon is nevetek. Végtére is 2019-ben élünk. A tévé egyes csatornáin a bőrfotelekben 3D-ben kinyomtatott istóczygyőzők ülnek, felszabadultan nevetnek, mert végre nyilvánosan elmondhatják, amit eddig csak egy földbe ásott gödörbe súghattak bele, majd hosszan és részletesen a kényszerképzeteikről beszélnek.

Figyelni kell rájuk? Nem akarok.

Félni kell tőlük? Én nem fogok.

Szerbhorváth György

A GYŰLÖLET NÉLKÜLÖZHETETLEN TÁRGYAIRÓL

A szerző író, újságíró, szociológus, a Regio folyóirat szerkesztője (Forrás: facebook)

Nincs szörnyűbb írói fogás, mint amikor a szerző azzal kezdi, hogy „amikor a témáról gondolkodtam…” Most mégis így kell kezdenem, mert amikor úgymond a körkérdésre adott válaszon merengtem – zsidó téma a kortárs kultúrában –, még kedvező jelek jutottak az eszembe. Hogy egy példát mondjak, munkahelyi folyóiratunkban, a *Regió*ban rendszeresen szerepelnek a zsidóság történetével foglalkozó tanulmányok, és jómagam is írtam a holokauszt jugoszláviai vonatkozású munkáiról.

Aztán az utcán szembejött a plakátvalóság: a két indexes újságíró-kolléga arcképe, mögöttük az izraeli zászló, alul az antiszemita kijelentések, utalások. „Mi is a határon túlról jöttünk” – e felirat szerepel a plakáton, és mivel én is a határon túlról, a Vajdaságból jöttem Budapestre, külön ízlelgethetem ezt a mondatot.

Ilyeténképpen hát a „zsidó téma” valójában antiszemitizmust jelent a „kultúrában”, utóbbit tehát idézőjelbe tehetjük, és egyedül a kortárs szó jelenti azt, ami.

Az ügy pedig éppen azért vált „határon túlivá”, mert a két újságíró egy szélsőjobbos (oké, „csak” nemzeti radikális) rockbanda dalán élcelődött, meg a focin. A másik oldalról, a „hívek” az egészet viszont leöntik a határon túliságga, mert a dunaszerdahelyi focicsapat himnusza (!), a stadionavatón felvidéki gyerekek szerepeltetésével, általuk előadva már-már a nemzet új himnuszává válik, „mert egy vérből vagyunk”. Pedig dehogy vagyunk egy vérből, sok vérből vagyunk, ajánlom mindenkinek, hogy csináltassa meg a DNS-mintáját, rólam is kiderült, hogy 2,5 százalékban askenázi zsidó vagyok.

A fejemben (értsd: nyelvemben, kultúrámban) viszont általában magyar, habitusomban, mentalitásokban meg balkáni is, kelet-közép-európai is, és nyugat-európai, ráadásul 12,5 százalékban ír, skót és velszi. És hát határon túli, amit persze sem lemosni nem kell, sem nem is akarom. Mert nem akarok senkit sem kizárni, értelemszerűen sem magamat mindabból, ami kortárs és kultúra. És zsidó téma. Csak hát mi is az a zsidó téma?

Szűkebb hazámban, a Vajdaságban ilyen nem is igen van, ahogyan Szerbiában sem. Arra tájt kevesebben is éltek a zsidók, így Szerbiában a nácik már 1941-ben könnyed gyorsasággal megoldották a zsidókérdést, a Vajdaságban meg 1944-ben, hathatós magyar csendőri segítséggel. A kollektív emlékezetben ez azonban alig van je-

len, különösen nem a vajdasági magyarokéban. A legegyszerűbben mindig is azzal tudták le, hogy „nem mi voltunk", és különben is, 1944 végén épp a vajdasági magyarokon álltak vérbosszút a szerbek, épp amiatt, amit a magyar hatóságok követtek el 1942-ben Újvidéken és környékén. És mivel kisebbségben élünk, mondhatni a többség elnyomása alatt, igazán megérthetik mások, hogy elég nekünk a saját dolgunk.

Szerbia különben is szürreális hely, bár Magyarország lassan behozta. Legutóbb Szabadkán történt egy bizarr eset, amely „zsidó téma" is lett. Merthogy a város vezetése elhatározta, hogy posztumusz díszpolgárrá avatják a város szülöttét, Danilo Kišt, halálának 30. évfordulója alkalmából. Azt most hagyjuk, hogy a híres író tényleg Szabadkán született – és a magyar források szerint Kiss Dániel néven –, de hamar Újvidékre került a család, majd következett a vészkorszak forgataga, melyben édesapja, a magyar zsidó eltűnt Auschwitzban. Kiš életművének egy része épp az apa kereséséről szól. De magának az esetnek a lényege, hogy Mirjana Mio inovi , az író özvegye tiltakozott a döntés ellen (ebben aztán támogatta őt 160 jeles közéleti szerbiai személy), amelyet ennek ellenére a szerb-magyar szabadkai koalíció mégis ellenszavazat nélkül hozott meg, miután a bíróság (!) is kimondta, hogy a város azt tehet, amit akar. Mirjana Mio inovi szerint a döntésnek egyértelmű politikai okai voltak, egyfelől azért, mert a polgármester, Bogdan Laban a nemzeti radikálisnak mondható, bár kvázi európér Szerb Haladó Párt tagja, aki több korrupciós ügybe keveredett már bele, és a viselkedése is elképesztő, a kocsmai atrocitásokig bezárólag. Az egyébként teatrológus Mio inovi éppen amiatt tiltakozott, mert Danilo Kiš egész élete, művészi és erkölcsi hitvallása, értékrendje éppen szöges ellentéte annak, amilyen a Szabadkát leuraló koalíció kultúrpolitikája – legyen az éppen a szerb vagy a magyar nacionalizmus. Mert most éppen szépen megvan egymás mellett egyik is, másik is.

Persze, az ilyen típusú provinciális lokális elitnek is kell valaki, akit maga előtt lobogtat, bizonyítván, hogy ugyan nemzeti érzelmű, de hát íme, egy jeles kozmopolita írónak állítanak most emléket, annak a Danilo Kišnek, akit a kommunisták üldöztek el annak idején Szerbiából. Aki a multikulturalizmust is jelképezi, „ami Szabadkát is", mondják, hiszen magyar és szerb származású. Hovatovább: zsidó. Ergo minden kritérium ki van pipálva, mindenki örülhet.

Azt most hagyjuk, hogy a szabadkai közgyűlés képviselői közül vajon hányan néztek bele egyáltalán Danilo Kiš műveibe. Hogy ki is volt ő. Vagy, hogy miért és kik is üldözték el Belgrádból. Mert nem a kommunista párt szállt rá, hanem éppen a belgrádi, de mégis vidéki, azaz provinciális nacionalista kritikusok, akik plagizálással és minden egyébbel vádolták meg, ami mögött részben a burkolt antiszemitizmus is ott volt, noha Kiš számára a zsidóság, mint a családi múlt része volt fontos, nem pedig mondjuk a vallásos identitás. Hovatovább úgy vált a szerb irodalom klasszikusává, hogy tehát magyar-zsidó apától és montenegrói anyától származott, magát pedig az utolsó jugoszláv írónak nevezte, amikor az ország kezdett szétesni.

Mégis rejtély, hogy Danilo Kišt miért akarta a tiltakozások ellenére is így vagy úgy kisajátítani a hatalom. A szerbiai, a vajdasági és a szabadkai szerb és magyar politikai elit emlékezet- és kultúrpolitikájába mindez ugyanis csak úgy illeszthető be, hogy Kiš antikommunizmusát emelik ki, antinacionalizmusát viszont nem. Vagy hogy azzal, hogy Kiš kapcsán kiemelik zsidó származását, letudják a holokausztra való emlékezést, amit úgyis kizárólag a német fasiszta rezsim számlájára írnak. Holott, akárcsak a magyar esetben, a megszállt Szerbiában a szerb quisling állam képviselői, a rendőrség is részt vett a zsidók elhurcolásában és kifosztásában. Kiš díszpolgársága így vált valamiféle díszzsidósággá – ő a mi írónk, a mi magyarunk, a mi szerbünk, a mi zsidónk... A miénk, és nem a tiétek...

Szerbia, vagy akár a vajdasági magyarok esetében is azt hihettük, hogy a délszláv háborúk lezárultával, Slobodan Miloševic bukása után, a 2000-es években elindul egyfajta normalizáció a kulturális életben és a történelmi emlékezet terén. Elindul a szembenézés, a felelősségvállalás, és ennek számtalan pozitív jele is volt, vagy akár van is, így például a szabadkai rendező, Urbán András munkásságát is kiemelhetném, aminek egyik jellemzője a nemzeti mítoszok szétcincálása. Csakhogy ami az elitművészetben – hogy így nevezzük – megtörténik, annak éppenséggel nincs hatása arra, hogy a populista politika ne azt tegyen, amihez kedve szottyan, a lehető legeklektikusabb módon. Ez persze sem nem szerb, sem nem magyar sajátosság vagy különlegesség, hanem mint korszellem lebeg felettünk ma az ellenségkeresés és -gyártás. Így lettek a menekültekből migránsok, a fő veszély, és a tőlük való kollektív rettegés telepedett rá Szabadkára és Budapestre is. Pedig elvétve látni menekülteket, de a gyűlölethez nem is kellenek, ahogy az antiszemitizmushoz sem kell zsidó. Ahogyan a lehatárontúlizáshoz sem kell éppen határon túli – mert azt is hozzá kell tenni, hogy a magyar társadalom egy része számára a határon túli magyar idegennek számít, akit szintúgy lehet gyűlölni, mert elveszi a munkánkat, beépül a hatalomba, és sorolhatnánk tovább a kliséket.

Ha a kultúra fogalmát tágabban értelmezem, úgy menthetetlennek látom a dolgok állását. Mert abban az értelemben aligha javult, hogy az emberek egy részének, illetve a politikumnak ugyanúgy van szüksége „zsidóra", mint régen, azaz mint a félelemkeltő és egyben gyűlölhető idegenre, legyen az ma is zsidó, migráncs, vagy éppen akármilyen értelemben határon túli, aki gátlástalanul betör a „mi" világunkba.

Legutóbb Szabadkán történt egy bizarr eset, amely „zsidó téma" is lett.

Vajda Mihály

ÉN, A ZSIDÓ

A szerző filozófus

Hogy az utóbbi évek irodalmában a zsidó téma minden feszélyezettség nélkül megjelenik-e, arra igazából nem tudok válaszolni. Az az érzésem, hogy igen, de ez csupán egy érzés, amelyet tényekkel nem tudnék alátámasztani.

Amit tudni vélek, az az, hogy általában sokkal nyíltabban beszélünk manapság a zsidókérdésről, mint néhány évtizeddel ezelőtt, aminek számos oka lehet – azt hiszem. Én a magam részéről sohasem éreztem nehéznek beszélni a zsidóságomról, ha szóba került. Nem feszengtem – feszengjenek mások, ha nekik ez kellemetlen.

A külső meghatározottságokat, melyek sokak feszengéséhez hozzájárultak, éppen csak említeném – közismertnek tekintem. Természetesen a dolog összefügg a Soával, amiről a felszabadulás után nemigen volt szokás beszélni. A zsidók is hallgattak, a környezett is hallgatott. Minthogy a felszabadulás idején magam csupán tíz éves voltam, nem jutott eszembe feltenni a nagyon is kézenfekvő kérdést: Miért nem beszélünk arról, ami történt velünk, amit tettek velünk? S persze azt sem kérdeztem, hogy vajon milyen nyomokat hagyott a zsidókban, bennem is, üldöztetésünk. A hallgatás mintegy „természetessé" vált, s majd mindenki úgy csinált, mintha ez lenne a természetes. Amikor már felnőttem, akkor sem jutott eszembe visszatérni gondolatban a történtekhez. Mással voltunk elfoglalva; építettük azt a világot, melyben ilyesmi nem fordulhat többé elő. Még azt sem akartuk észrevenni, hogy a szocializmus építésének számunkra magától értetődő volta mögött igenis azok a bennünk nagyon is mélyen ülő sérelmek rejlettek, melyeket „elfelejtettünk". Mire aztán ráébredtünk, hogy a szocializmus-kommunizmus ilyen ígéreteiből sem lett semmi sem – az antiszemitizmus hol ebben, hol abban a szocialista országban felütötte a fejét – fontosabbnak tűnt a szocialista építés „hibáinak" elemzése, mint a múlt megértése.

Ami engem magamat illet: minthogy a felszabadulást követően személyemre vonatkozóan alig-alig találkoztam antiszemitizmussal, sikeresen elfojtottam magamban emlékeimet. A rémes emlékekről, melyek azért a láger-élményeknél (lásd mindenekelőtt Kertész Imre *Sorstalanság*át) sokkal kevésbé voltak rémesek, kicsit később. Először két olyan történetet mesélek el, amelyek azt mutatják, hogy mennyire látszat-naiv voltam a soá-élmények sikeres elfojtásának eredményeképp.

Megírtam már itt-ott, hogy vegyipari technikumba jártam. Jóllehet már az első osztályban rájöttem, hogy engem a vegyészet a legcsekélyebb mértékben sem érdekel, nyugodtan leérettségiztem a vegyipariban. Két osztálytársammal voltam jóban, mi hárman voltunk az osztály legjobb tanulói. Az osztálytársak többsége bennünket csak az „okosoknak" nevezett. Csak már jóval a rendszerváltás után, egy érettségi találkozón árulták el nekünk, hogy számukra az „okosok" a „zsidókat" jelentették. Nem voltak a fiúk sem annak idején, sem az érettségi találkozó idején antiszemiták. Ha azok lettek volna, nem tudtunk volna minderről beszélgetni. Annak idején

persze már azért sem, mert nem csupán illetlenség lett volna kimondani ezt, egyenesen tiltott volt. Arra már én hívtam fel a figyelmüket, hogy nemcsak mi voltunk zsidók az osztályban. De a többi zsidógyerek nem tűnt fel. S persze magam is csak az osztálytalálkozó idején gondoltam végig, kik is voltak zsidók az osztályban. Akkortájt az elfojtás eredményeképp eszem ágában sem volt olyasmire gondolni, hogy vajon kik a zsidók közöttünk. A kilencvenes években pontosan tudtam már. Még a buta zsidót is sikerült utólag felismernem. A találkozón a többiek azon a véleményen voltak, hogy azok szerintük nem lehettek zsidók: a zsidók okosak.

A másik történet (nemcsak az elfojtás, hanem a magam hülyeségének bizonyítéka is): A hatvanas években az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa voltam. Legjobb barátaim-kollégáim (zsidók, de ezt a tényt is csak később regisztráltam) meggyőztek róla, hogy be kell nekem is lépnem a pártba, minden lényeges kérdés ott dől el (!?). Meggyőztek. De a felsőbb pártszervek nem akartak felvenni, mert Róth elvtárs szerint (a kerületi pártvezetés munkatársa) volt évfolyamtársaim, akiket megkérdeztek, úgy vélik, hogy én nem lennék méltó a párttagságra. Vajon nem antiszemiták ezek? – kérdezte tőlem Róth elvtárs. Nekem ez persze eszembe sem jutott. Minthogy viszont Róth elvtárs nemcsak engem, hanem a pártbizottságot is meggyőzte róla, hogy bizonyára így áll a helyzet, felvettek. Hogy nem sokkal később majd kizárjanak.

Két történet, melyekben barátaim zsidók. Még ha ezt én nem is veszem tudomásul. Úgy tűnik fel, mintha világ életemben csakis zsidókkal barátkoztam volna. Ez azonban – igyekszem őszintén szembenézni a dologgal – nem igaz. Mindig voltak gój barátaim is. Hogy azonban barátaim között a zsidók voltak többségben – ezt nem tagadhatom –, úgy gondolom, azzal függ össze, hogy velük közösek az emlékeink. Belénk ivódott – még ha el is fojtottuk – a környezet gyanakvása, nem is tudom, milyen szót használjak, mondjuk előítéletessége velünk szemben.

A rendszerváltás után természetesen szép számban találkoztam antiszemita megnyilvánulásokkal, zsidózással; engem személy szerint azonban senki sem zsidózott le (legfeljebb a hátam mögött, de arról nem volt tudomásom). Ettől azonban teljesen függetlenül már az „ellenzéki időkben” elkezdtem gondolkodni, nem is annyira a „zsidókérdésen” meg az antiszemitizmuson, mint inkább a zsidóságon. A zsidóságon általában is, a magam zsidóságán is. Vajon azért, mert a nyílt antiszemitizmus felszínre hozta elfojtott emlékeimet? Éppenséggel lehetséges, de, mint mondottam, már a rendszerváltás előtt is, az „ellenzéki időkben” tűnődtem a zsidóságon.

Hogy vajon évtizedekre elfojtott gyerekkori emlékeim felszínre kerülése késztettek arra, hogy kísérletet tegyek a lehetetlenre, s megpróbáljam megérteni, mi az, hogy zsidó, ki a zsidó, vagy pedig az idegenség, a másság problémájával való – világunkban manapság elkerülhetetlennek tűnő – konfrontáció hozta felszínre az emlékeket, nehéz lenne megmondani. Mindegy is. Ami számomra kétségtelennek tűnik, hogy Zoltán Gábor két könyve, az *Orgia* és a *Szomszéd* már nem értek felkészületlenül. Pontosabban: amit Zoltán Gábor a második könyvében elmond, az csak elmélyítette tudásomat országunk szellemi állapotát illetően. Nem tudnám most felidézni a benne szereplő történeteket. De ha a könyv azt bizonyítja, hogy szomszédjaink szemében – azokéban is, akikben soha nem lakoztak gyilkos ösztönök, minden esetre sokakéban –, mi, zsidók idegenek vagyunk, mások, mint ők, akkor csak megerősített abban, amit lassan megérteni véltem. Abban tudniillik, hogy én igenis más vagyok, s ezt nem is bánom, csak ahhoz ragaszkodom, hogy a „szomszédok” vegyék tudomásul, alsóbbrendű nem vagyok. Mindenesetre csak megköszönni tudom a könyvet Zoltán Gábornak.

Miféle állat is az ember?

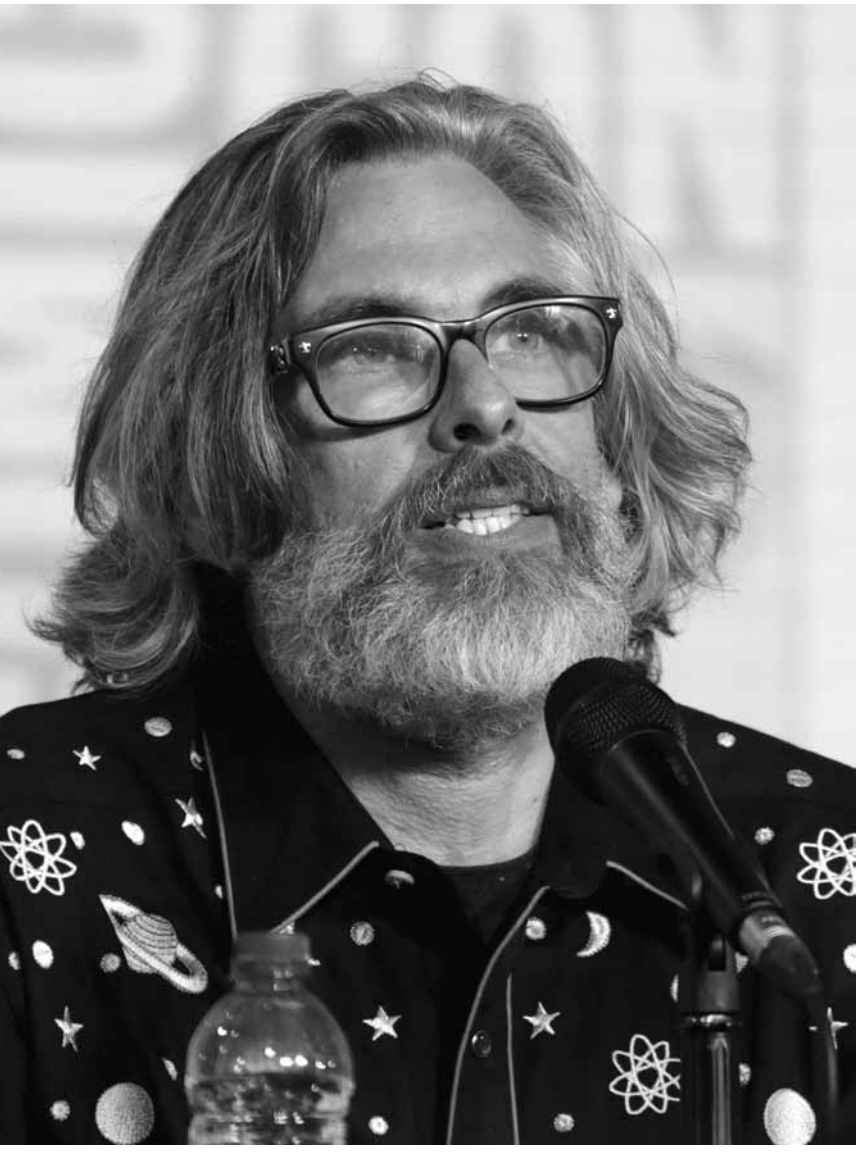
Az *Orgia* – az nehezebb. Regény, s mégsem tekinthetjük fikciónak. Amit leír, az sajnos, bármilyen elképesztő is, igaz. A szerző legfeljebb egy-két szereplőt talált ki, nem a nyilas testvérek tetteit. Hogy én ebből tíz éves fejemmel mit tapasztaltam meg személyesen? Nagyon keveset. Hogy a védett házból, ahol a nyilasuralom idején, ha jól számolom, vagy három hónapon át „laktam”, hetente jó néhány lakót a razziák alkalmából a nyilasok elvittek, s őket többé soha nem láttuk viszont, azt tudtam, s azt is tudtam – honnan, nem tudom –, hogy belelőtték őket a Dunába. Hogy a nyilasok gyilkosok, afelől nem voltak kétségeim. De perverz fantáziájukról, melyet a könyv jól dokumentál, nem volt fogalmam. Vajon miért? Azért, mert egy tízéves gyerek tudatában ilyesmi nem létezik? De később, már felnőtt fejjel sem gondoltam ilyenre. S persze az is valószínű, hogy a tizenkétker nyilas bandájának rémtetteivel mások nem dicsekedhettek. Nyilván minden nyilasban benne rejlett ez a lehetőség, de hogy perverz szexualitásukat és ezzel egyben gyilkos ösztöneiket is szabadon engedjék, ahhoz Kun páterek is szükségeltettek.

S most arról kellene elmélkednem, hogy miféle állat is az ember. Nem lenne jobb, ha megtehetném.

Papír- és fémpénzt, bélyeget, képeslapot, papírrégiséget, régiségeket vásárolunk és árverésre átveszünk.
Budapest VI., Andrássy út 16. Telefon: 266-4154 Nyitva: H-SZ 10-17, Cs: 10-19 óráig

EGY ZABOLÁTLAN ELME

Interjú Michael Chabonnal

Jóllehet egyedi módon folytatja azt az írói hagyományt, amelyet a II. világháború utáni zsidó irodalom reneszánszának is nevezhetünk, Michael Chabon komoly figyelmet érdemel. Bár a Pulitzer-díjas szerző első regénye (The Mysteries of Pittsburgh, 1988.) már három évtizede hangos szakmai-és közönségsikert aratott, a hazai közönség csupán néhány éve olvashatja magyarul a munkáit. A Cartaphilus Kiadó gondozásában, 2012-ben megjelent *Jiddis rendőrök szövetsége* azonban egy csapásra ismertté tette a zsidó-amerikai szerzőt idehaza is. A régóta Nobel-esélyes Paul Auster életműsorozatot is megjelentető 21. Század Kiadónál pedig immár újabb két Chabon-regény – a főművének tekintett *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai* és a *Ragyog a hold* című bestsellere – is napvilágot látott. Az amerikai sztáríró e-mailben válaszolt a kérdéseinkre.

(Fotó: Gage Skidmore)

Még nem jelent meg magyarul a *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai*, amikor már értő sorokat olvashattunk a regényről Ungvári Tamás: A Gólem és a prágai rabbi (*Scolar Kiadó, 2019*.) című könyvében. A nemrégiben elhunyt professzor, ebben az utolsó művében arra tett kísérletet, hogy feltárja a Gólem-mítosznak nemcsak az eredetét, de a továbbélését is. Az alaplegenda születésétől eljutunk a jelenig, amikor is, az agyagszolga modern képregényhőssé, egyfajta Harry Houdini-ihlette „Szabadulóművésszé" válik. Ungvári egy külön fejezetet szentel az Ön regényének, s végezetül megállapítja, hogy: „*A szabadulás a könyv kulcsa, s ha humorosan is, de a menekülés a regény vezérmotívuma.*" Ha úgy tetszik, ez a regény éppúgy szól a varázslatról, beleértve a szuperhősök születését, mint arról, milyen lehetett – zsidóként – felnőni az 1930-as, '40-es évek Amerikájában. Mindezek mellett, a fő történeti szál természetesen a 20. század egyik leghangsúlyosabb problematikáját feszegeti, miszerint feloldható-e a holokauszt rettenete. Elfogadhatónak tartja ezt az olvasatot?

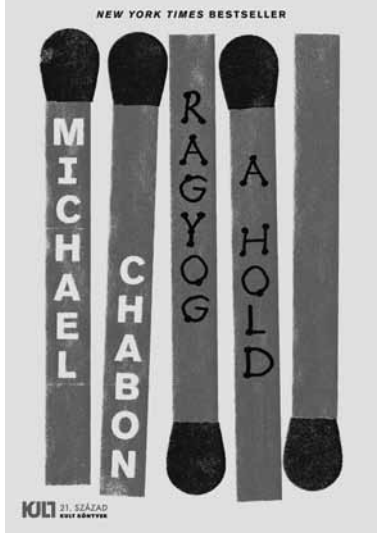
Igazság szerint, még egy gondolattal tovább mennék. A szabadulást a menekülés egyik formájának tekintve, a regény a *megmenekülés narratívájaként is olvasható*. Egyébként a könyv alapgondolatának gyökerei édesapám brooklyni gyerekkorához vezetnek vissza, azokhoz a '40-es, '50-es években megélt történetekhez, amelyeket elmesélt nekem. Amúgy a képregények döntő szerepet játszottak nemcsak az ő serdülőkorában, hanem később az én gyerekkoromat is meghatározták. Sokat fantáziáltam és olvastam ezekről a „régi időkről", amikor a képregények szuperhősei születtek, s ami nem mellékesen egybeesett New York aranykorával. Sok évvel később, amikor már abbahagytam a napi képregény-olvasást, jó néhány olyan impulzus ért, ami további inspirációt adott a könyv megírásához. Az egyik ilyen meghatározó élményem egy cikk volt, amit Siegel és Shuster (Jerry Siegel és Joe Shuster a Superman megálmodói – *a szerk*.) életéről olvastam egy újságban. Teljesen szíven ütött a zsidó sorstörténetük, ami gyakorlatilag egybecsengett édesapám gyerekkorának világával. A másik ilyen hatás, ami ismét elgondolkodtatott, az volt, amikor egy költözés során előkerült a gyerekkoromból őrzött, egyetlen olyan képregényes cipős-doboz, amiben az összes Jack Kirby könyvet őriztem. (Jack Kirby az amerikai képregény „atyja", osztrák zsidó bevándorlók gyerekeként született Jacob Kurtzberg néven, s ő alkotta meg egyebek mellett, Amerika Kapitány figuráját. Szerzőtársával – Joe Simon – közösen találták ki, hogy főhősük ökölcsapást mérjen Hitlerre, s az 1940 decemberében megjelent kiadvány címlapján ez a bizonyos képregény pofon látható. Michael Chabon ezt a motívumot használta fel a saját regényében – *a szerk*.) Különös módon, évekig hurcoltam magammal ezt a dobozt, anélkül, hogy kinyitottam volna. Amikor azonban ezek a régi kiadványok kiestek a szekrényből, hirtelen megcsapott a múlt szaga, a történelem kesernyés illata, s ez eszembe juttatta az újságcikket Superman megálmodóiról. Az emlékek hatása alatt arra gondoltam, hogy mindezek együtt, egy remek kiindulópontját adhatják egy történetnek.

Nemcsak a *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai*, de mindhárom magyarul megjelent regénye felülírja a hagyományos irodalmi kategóriákat, mivelhogy műfajilag sehova sem sorolható munkák. Mondhatjuk, hogy Ön egy zabolátlan író, egy abszolút jó értelemben vett „Szabadulóművész"?

Meggyőződésem, hogy mindenféle irodalmi munka, illetve pontosabban fogalmazva, maga az olvasás élménye, egyfajta szabadulás. Nemcsak abban az értelemben, ahogyan az emberek általában megélik az olvasást, s ennél fogva az unalmas hétköznapokból való kiszakadást értik alatta, hanem egy sokkal összetettebb jelentésére gondolok. Szerintem egy irodalmi mestermű, műfajtól függetlenül, lehetővé teszi számunkra azt, hogy egy kis időre, kitörjünk a saját agyunk, tudatunk börtönéből.

Hihetetlen dinamikájuk van a regényeinek, amit sok esetben a sajátságos nyelvhasználat tesz még különlegesebbé. Bizonyos értelemben olyanok ezek a könyvek, mint a felejthetetlen filmek, amelyek szórakoztatóan elgondolkodtatóak. A *Ragyog a hold* című, látszólag önéletrajzi regényével mi volt az eredeti szándéka? Álmemoárnak készült, vagy a közelmúltat szerette volna szóra bírni?

Ennek a regénynek az alapötletét az adta, hogy elkezdtem lejegyezni egy történetet, amelyet a nagyapám mesélt a testvéréről. Az alapsztori az volt, hogy a nagy-nagybácsimat a háború után elbocsátották az eladói állásából, hogy helyet csináljanak a börtönből szabadult Alger Hiss számára. (Alger Hiss amerikai kormányzati tisztviselő volt, akit 1948-ban azzal vádoltak, hogy a szovjeteknek kémkedett – *a szerk.)* Miközben próbáltam összerakni a szálakat, értelemszerűen felkerestem a még élő rokona-

Wirth Imre

Elmentem ma ebéd után

a Schweidel utca
20-hoz, ma Csukló utca 11. Ebéd után
mindegy is. Ahogy sétáltam, meg-megállva fel,
a Google jelezte, hogy vonatokat lehet ott
nézni. És ott volt egy régi kerítés. Micsoda
idő szakadt itt a mélybe, hányan zuhantak le.
Ezerkilencszáznegyvennégy. Olvasom, hogy
ki sárga csillagos, ki nem az Arcanumon.
Mintha. Majd meghalok, felfelé az Avar utcán.
Asztma, szellemek? Alig bírok lépni, a kertben
fák osonnak felfelé, évtizedek óta. Nem
tudom elolvasni, ki lakik ott, ahol meghalt
ezerkilencszázhatvanötben a rokon, akit
elfelejtett a család. Fulladva megyek le, és
mínuszban jéghideg ásványvizet veszek, hogy ne
fulladjak. Azonnal hat, többé nem megyek oda:
a kertben láttam, talán, hogy felszakad a föld,
és kizuhan, amit nem fogok látni soha.

imat, hogy megerősítsék néhány részletét a hallott történetnek, s őket hallgatva rájöttem, hogy az ő verziójuk jelentősen különbözik attól a változattól, amit a nagyapám mesélt. Azon a ponton ébredtem rá arra, hogy amiről írni szeretnék, az valójában nem a közelmúlt krónikája, de még csak nem is egy álmemoár, hanem sokkal inkább annak a felfedése, hogyan torzul, változik, állandósul, illetve íródik át, ezáltal keletkezik egy családon belül egy „igaz" történet. Egyébként minden egyes családi históriánk nagyon egyedi, de az, ahogyan az eredeti történetek az idők során átalakulnak, s először féligazságok, majd visszavonhatatlan hazugságok keverednek ezekbe a mesékbe, nos, ez a folyamat valószínűleg eléggé hasonlóan működhet nemcsak a zsidó famíliák, de bármilyen más család életében is.

Nálunk elsőként a *Jiddis Rendőrök Szövetsége* jelent meg, s baráti körben sikk volt idézni a könyvből, mert „Fura idők járnak a zsidókra". Ez a krimibe ágyazott alternatív történelmi regény azzal a gondolattal játszik el, hogy 1948-ban Izrael összeomlott, és az európai zsidók Alaszkában telepedtek le. Ebben a Sitka nevű városkában a sakk és a Messiás-várás a két legkedveltebb tevékenység. Mi motiválta Önt a könyv megírásában, a jiddisül beszélő rokonok vagy a krimi műfaj ászai, úgymint Sir Arthur Conan Doyle, vagy Raymond Chandler? Esetleg tisztelgés Stefan Zweig Sakknovellája előtt?

A felsorolt írók mind-mind inspirálóan hatottak rám, ahogy Iszaak Babel és Ross MacDonald művei is. Ami pedig azt illeti, valóban úgy nőttem fel, hogy az idősebb rokonok jiddisül beszéltek, s ha mondhatom így, a belső fülemben nemcsak hallottam, de éreztem is a jiddis nyelvet. A közvetlen inspirációt viszont az adta a regényhez, amikor megvásároltam a „Mondd jiddisül" című könyvet. Ez a kiadvány egy sorozat részeként jelent meg, aminek az volt az alcíme, hogy „Kifejezések utazóknak". Az, hogy praktikus tanácsokkal látják el a turistákat, bennem azt előfeltételezte, hogy létezik egy modern, jiddisül beszélő nemzet, amelyiknek van önálló postája, rendőrsége, repülőtere, és így tovább. Természetesen nincs ilyen hely, és soha nem is volt. Ennek ellenére, megpróbáltam elképzelni, hogy ha létezne egy ilyen állam, akkor vajon hogyan tudna működni.

Jiddis állam nem létezik, de a regényei közötti dialógus valós. A *Ragyog a hold* egyik axiómája, hogy a fiktív valóságban sincs, még ott sem lehetséges abszolút igazság. A *Kavalier és Clay bámulatos kalandjai*, de a *Jiddis Rendőrök Szövetsége* sem mond ennek ellent. Tulajdonképpen Ön is azt az utat járja be a prózai műveivel, mint a nagyszerű író elődök, gondolok például Philip Roth, Saul Bellow, Chaim Potok életművére, amit röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy egymással párbeszédet folytató regényeken keresztül meséli el a zsidó sorstörténetet. Ön szerint amerikai-zsidó írónak lenni áldás vagy átok?

Egyértelműen szerencsés dolognak tartom, hogy amerikai és zsidó írónak is tekinthetem magam. Egyformán hálás vagyok a zsidó és az amerikai identitásomért, és a kifejezetten izgalmas zsidó-amerikai örökségemért, mivelhogy külön-külön is majdhogynem kimeríthetetlen forrásai a különféle történeteknek, hát még így együtt!

Hegedűs Claudia

Szombat az interneten

Szlovénia: Semmisnek nyilvánították egy náci kollaboráns halálos ítéletét | Litván törvénytervezet: Litvánia nem felelős a holokausztért | Holland holokauszt-emlékhely 104 ezer titokzatosan világító kőből | Már nem „mocskos zsidó", hanem „piszkos cionista" | Nyírmihálydiból indultak – a montreali Steinberg dinasztia története

Cikkeink a **www.szombat.org** honlapon. Olvassa a *Szombat*ot az interneten is!

EMBEREK ÉS KÖNYVEK – A SOÁ IDEJÉN

A vilnai gettó könyvtára

Csaknem két évtizede, hogy a Madách Színház társulatának előadásában, Mácsai Pál rendezésében, átéltem Joshua Sobol dokumentumjátékát, a Gettót. Szerencsés voltam, mert második lehetőséget is kaptam, 2014-ben, amikor Omri Nitzan, a Cameri Színház főrendezőjének, a „Ghetto" című héber nyelvű előadását a Vígszínházban láthattam.

Mindkét színházi produkció a maga művészi eszközeivel dolgozza fel a vilnai gettóban összezsúfolt kisvárosnyi ember történetét, akik közül talán háromezer maradt életben! A két évig létezett elkülönített helyről, amelynek lakóit szisztematikusan gyilkolták, viszonylag sokat tudunk. Miközben rokonaikat, házastársukat, gyermekeiket vesztették el, e leírhatatlan borzalmak közepette is működött a zeneiskola, a színház, jiddis és héber kórus. A színház repertoárjában zenés produkciók, verses előadások és drámák szerepeltek. A színházban összesen 111 előadást tartottak.

Csak kevesen tudják, hogy a gettó határai között maradt még két fontos intézmény: a Zsidó Kórház és a Meficéj Haszkala, a gettó közkönyvtára. Mindkét intézmény fontos szerepet töltött be a gettó életében. Ezúttal csak a könyvtárnak a szellemi ellenállásban, az egyetemes és zsidó kultúra folytonosságának megőrzésében betöltött szerepére koncentrálunk. Szerepe volt, az egykori „Litván Jeruzsálem", Vilna héber-jiddis kulturális értékeinek megmentésében és a gettóba kényszerített emberek szellemi ellenállásának kialakításában.

A Strashun utca 6. sz. alatti gettókönyvtár története 1910-ben kezdődött. A „Hevrat Meficéj Haszkala" az 1863-ban alakult *Műveltség Terjesztő Egylet* célkitűzése az oroszországi zsidók kulturális tevékenységének előmozdítása volt. A szervezet jelentős oktatási és könyvkiadói tevékenységet folytatott. A Szentpéterváron működő központ 1909-ben hozta létre vilnai fiókszervezetét. A 19. század végén az orosz uralom alatt álló Vilna lakóinak közel egyharmada zsidó volt. A soknemzetiségű város a zsidó, a litván és a lengyel nemzeti mozgalmaknak is fontos központja volt. Ezért is itt nyitotta meg az egylet a Meficéj Haszkala könyvtáraként ismert bibliotékát 1910-ben.

Emellett még számos zsidó könyvtár volt a városban, köztük a kb. 7000 kötetes híres Strashun-könyvtár, amelyben becslések szerint mintegy 1000-2500 judaika, továbbá számos ősnyomtatvány és kézirat is volt.

A Strashun-gyűjtemény 1893-ban nyilvános könyvtár lett majd 1901-ben a XVII. században épült Nagy Zsinagóga melletti épületbe költözött, amelynek környékén 12 másik zsinagóga és a rituális fürdő volt. A helyválasztás tehát

Abraham Sutzkever és Shmerke Kaczerginski

A Strashun Könyvtár olvasóterme az 1930-as években

nem volt véletlen, hiszen a zsidóság több évezred óta vallásos hittel kötődik az Íráshoz. A zsinagóga és a könyvek összetartoznak. A héber sohasem vált holt nyelvvé, több mint két évezred óta a tóratanulás és a zsinagógai imádkozás, nemkülönben a zsidó tudományos irodalom nyelve.

Az akkor Lengyelországhoz tartozó Vilnában, 1925-ben alapították meg, a *Yidisher Visnshaftlekher Institut* a Jiddis Tudományos Intézetét, amelynek az eredeti jiddis betűszó szerinti megnevezése a JIVO volt. (Jelenleg az intézet New Yorkban, a YIVO Institute for Jewish Research néven működik.) A JIVO 1926-ban a Nagy Zsinagóga szomszédságában Wiwulski utca 18. sz. alatt felépült új épületbe költözött, ahol a 70 alkalmazottból 20 volt tudományos munkatárs. A kutató intézet operatív vezetőségének tagjai Max Weinreich, Zelig Kalmanovitch, Zelman Reisen, a Kuratórium elnöke Simon Dubnow, tagjai Albert Einstein, Sigmund Freud, Moses Gaster, Edward Sapir és Chaim Zhitlowsky voltak.

A modern épületben, a kéziratok archiválására és muzeális feladatok ellátására, természetesen megfelelő terek is rendelkezésre álltak. A zsidó kultúra minden területét kutatták: a zsidó irodalomtól, történelmen, folklóron át a zenéig. A világ minden pontjáról gyűjtötték és archiválták a zsidó vonatkozású kéziratokat és családi levelezéseket. Így kerültek például a gyűjteménybe 1931-ben Theodore Herzl 1903. augusztus 16-i vilnai látogatását megörökítő feljegyzései. Vilnius első szovjet megszállása (1940. június 15.) után az intézmény a Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Tudományos Akadémia felügyelete alá vonták és nevét Zsidó Kulturális Intézetre változtatták.

A könyvtárakat, így a Meficéj Haszkala könyvtárát szintén államosították. A könyvtár a német megszállást (1941. június 22.), illetve a gettó létrehozását követően az elkülönített városrészbe került. A könyvtár igazgatója, a gettó krónikása Varsóból menekült tudós könyvtáros Hermann Kruk (1897-1944) lett. A hagyományos könyvtári tevékenység mellett hozzáláttak a gettó történetének dokumentálásához. Zelig Kalmanovitch (1881–1944), a JIVO tudományos munkatársa, jiddis nyelvész, fordító, filológus, történész irányításával létrejött tudományos osztály titkos archívuma gyűjtötte a német hatóságok utasításait, a gettó iratait, a tömeggyilkosságokról szóló beszámolókat.

Vilniusban a német megszállásig 57 000 zsidó élt. 1941 júliusában, körülbelül 5500 férfit gyilkoltak le. 1941. augusztus 31-e és október 6-a között a vilniusi gettó létrehozásakor 10–12 ezer zsidót öltek meg, férfiakat, nőket és gyerekeket. Szeptember 15-e és december 22-e között mintegy 17-18 000 embert gyilkoltak le Painerai-ban, a közeli erdőkben. 1941 decemberére a vilniusi gettóban 20 000 zsidó maradt.

Tömeggyilkosságok 1941 decembere és 1943 márciusa

Vilna, 1942. A nácik által összerabolt könyveket zsidó kényszermunkások szelektálják

között nem voltak, mert a német hadiiparnak munkaerőre volt szüksége a gettóban működő üzemekben.

A két részből álló túlzsúfolt gettó területén két fontos intézmény maradt: a Zsidó Korház és a Mefitse Haskalah könyvtár.

A Meficéj Haszkala 36 ezer kötetes könyvtári állománnyal kezdte meg működését, aztán az elhurcoltak lakásaiból begyűjtött könyvekkel együtt 45 ezresre gyarapodott. (Az elhagyott könyvek könyvtárba szállítását a Zsidó Tanács rendelte el)

A könyvtári állomány összetételéről és nyelvek szerinti százalékos megoszlásáról egy 1942. szeptember 15. keltezésű kimutatás ad tájékoztatást.

	Jiddis	Héber	Lengyel	Orosz
Szépirodalom	59	59	71	52
Gyermekirodalom	5	12	16	6
Ismeretterjesztő és szakirodalom	30	24	13	30
Periodikák	6	5	0	12
	100	100	100	100

A könyvtár a gettó kulturális központjaként funkcionált, ott volt a gettóarchívum, valamint az úgynevezett gettómúzeum. A könyvtár kisebb letéti állományokat helyezett ki a Gettó börtönben (200 kötetet), a szőrmeüzemben (150 kötetet), a szállítási szolgálatnál (28 kötetet), a gyermekotthonban (53 kötetet) és az ifjúsági klubban (150 kötetet). Itt jegyezzük meg, hogy a gettóban a hagyományokra épülő iskolák is voltak 1400 beiratkozott gyermekkel és két ifjúsági klub is működött.

A könyvtárnak, egyes források szerint 15 ezer, mások szerint 6800 beiratkozott olvasója volt. A kölcsönzések napi átlagos száma 400 könyvtári egység volt.

A könyvtári statisztika szerint 1941. szeptember és 1942 szeptembere között 88697 könyvtári egységet kölcsönöztek az alábbi tematikai megoszlás szerint:

Szépirodalom:	78,3 %
Gyermekirodalom:	17,7 %
Ismeretterjesztő és szakirodalom:	4,0 %

Az adott időszakban, kölcsönzött könyvek nyelvek szerinti megoszlásban:

Jiddis	19,43 %
Héber	1,27 %
Lengyel	70,38 %
Orosz	7,46 %
Egyéb	1,46 %

Vilna, 1945. Avrom Sutzkever, Israel Zelikman és Gershon Abramowicz összegyűjtik az elrejtett dokumentumokat

Az 1942. év nyarán megnyílt olvasótermét havonta kb. ötezren látogatták. Krug feljegyzései szerint nagyon keresettek voltak a világirodalom klasszikusai és a zsidó történelemről szóló művek. Népszerű olvasmányok voltak például a *Háború és béke, vagy az örmény népirtásról szóló A Musza Dagh negyven napja.*

Az egyik gettólakó a 16 éves korában meggyilkolt Rudashevsky (1927-1943) naplójának (1942. december 13. vasárnapi) bejegyzésében ezt olvashatjuk: *„A gettó könyvtára ma ünnepelte a 100 000. könyv kikölcsönzését. Ebből az alkalomból a teátrum színháztermében jöttünk össze. Különféle beszédek hangzottak el, amelyet kulturális program követett. [...] Emberek százai olvasnak a gettóban. [...] A könyv kapcsol egybe minket a jövővel, a könyv tesz egygyé a világgal...”*

A vilnai gettót 1943 szeptemberében számolták fel. A munkaképeseket az észt (Klooga, Vajvera) és a lettországi (Kaiserwald, Salaspilsk) táborokba deportálták, a munkaképteleneket pedig Paineraiban és Szobiborban kivégezték.

A vilnai gettó két évig létezett. Története különleges volt.

„Habent sua fata libelli” – azaz a könyveknek is megvan a maguk sorsa.

A gettó felszámolásának tragikus napját csaknem egy évvel előzte meg Omar Kalifa szellemének visszatérése Vilniusba. A könyvtárak kirablása, a könyvek elpusztítása, mind-mind a zsidó kultúra megsemmisítését célozta.

Már 1942 márciusában Vilniusba érkezett a Rosenberg Műveleti Csoport (Einsatzstab Rosenberg), azzal a feladattal, hogy a Frankfurtban am Main városában 1941-ben létrehozott Zsidókérdés-Kutató Intézet (Institut zur Erforschung der Judenfrage) részére, a megszállt területeken, zsidó kulturális javakat (könyveket, kéziratokat, képzőművészeti alkotásokat stb.) gyűjtse össze és azokból a legértékesebbeket, kifejezetten a náci propaganda alátámasztása érdekében, Németországba vigyék. A szakértő csoportot a vatikáni egyetemen doktorátust szerzett hebraista, a Dr. Johannes Pohl (1904-1960), a héber nyelv és a rabbinikus irodalom ismerője vezette. Dr. Pohl elrendelte, hogy a vilnai térségben található zsinagógák, zsidó magángyűjtemények, és könyvtárak állományát a JIVO-épületében gyűjtsék egybe. A náci „világmegváltás” jegyében csak a kiváló állapotban lévő és értékes dokumentumokat szándékoztak Németországba küldeni, a többit bezúzásra ítélték. A feladat végrehajtása érdekében Pohl 20-20 tagból álló, két csapatot szervezett. Fizika munkára, a gettóból 20 főt rendeltek ki. A másik csoportba, a szakértelmet igénylő válogatásra, a gettókönyvtár 20 tudós, munkatársát kényszerítették, közöttük Avraham Szuckever (1913-2010) költőt, írót, Shmerke Kaczerginski (1908-1954) költőt, zenészt, zeneszerzőt, Zelig Kalmanovichot (1885–1944), a JIVO első igazgatóját, filológust, fordítót, történészt, levéltárost. A válogatást végző csapat tagjai pontosan tudták, hogy egy nép sem képes kultúrája nélkül megmaradni. Ellenálltak, akár életüket is készek voltak feláldozni a kulturális értékek megmentése érdekében. A csapat magát könyv-kommandónak nevezte, ezért az angol nyelvű szakirodalom a „Paper Brigade” megnevezést használja.

A „brigád” tagjai, életük kockáztatásával, ruhájukba, cipőjükbe bújtatva mentették az értékes műveket. Az egyik rejtekhely a gettó könyvtára volt, a másik szintén a gettóban található bunker lett, ahol az ellenállási mozgalom fegyverei is voltak. A potólhatalan műveket később lakások közfalaiba gondosan befalazták. A JIVO épületének tetőterében is elhelyeztek könyveket, amelyeket onnan kalandos utakon titkos helyekre menekítettek. A gettóba rendszeresen bejárt, Ona Šimait (1894 -1970), litván könyvtáros, aki titkon élelmiszert, fegyvereket, gyógy-

szert vitt be- és kifelé jövet könyveket csempészett ki. A könyveket részben lakásának padlója alatt, részben munkahelyén a vilniusi egyetemi könyvtárban rejtette el. Tevékenységét a Yad Vashem, a Világ Igaza címmel ismerte el 1963-ban.

A gettó 1943 szeptemberében történő felszámolásával a „Paper Brigade" sok tagját megölték, de Szuckevernek és Kaczerginszkinek is sikerült a zsidó partizánokhoz csatlakozniuk. Az összerabolt értékes könyveket vonatra pakolták és elindították Németország felé. Kaczerginszki partizánként, a várost visszafoglaló (1944. július 13.) szovjet csapatokkal együtt harcolva tért vissza Vilniusba. Hamarosan Szuckever, majd Aba Kovner (1918–1987) költő és partizánvezér is megérkezett. Azonnal megkezdték a „Paper Brigade" általuk ismert rejtekhelyeinek feltárását és számos dokumentumot meg is találtak és méltó elhelyezésük érdekében megalapították Vilniusban a Zsidó Művészeti és Kulturális Múzeumot. Hamarosan, nyilvánvalóvá vált, hogy tevékenységüket a szovjet hatóságok akadályozzák, munkájuk már nem folytatható. Önkéntesek segítségével megkezdték az értékes dokumentumok menekítését. A kézitáskákba, bőröndökbe rejtett dokumentumok útja Lengyelországon át, – az 1946-os kielcei pogromot is átélve – Párizsba vezetett. A kimentett dokumentumok útja innen kettévált. Kaczerginszki a dokumentumok egy részét 1948-ban New Yorkba vitte, másik részét Szuckever őrizte és azokat az izraeli Nemzeti Könyvtárnak adta át.

A Kaczerginszki, Szuckever és mások által kimentett könyv és iratanyag értékes és tekintélyes mennyiségű volt, azonban a Vilniusban még hatalmas mennyiség maradt elrejtve.

A Litván Szovjet Szocialista Köztársaság Könyvpalotája (a Litván Nemzeti Könyvtár) első igazgatója 1946-ban lett Antanas Ulpis könyvtáros, bibliográfus. Ulpis, zsidó származású helyettesével Isidor Kisin bibliográfussal együtt, szisztematikusan felkutatták, gyűjtötték és rejtegették a megtalált judaica-irodalmat. Ritka nyomtatványok, kéziratok után keresgélve hulladéktárolókat, tetőtereket vizsgáltak át. Akkoriban, a Szent György templom a Könyvpalota raktáraként szolgált. A héber-jiddis kultúrát üldöző szovjet hatóságok elöl a gyóntatófülke alá rejtették el a ritkaságokat.

Litvánia 1991-ben nyerte vissza függetlenségét. A templomban 1994-ben véletlenül találták meg a különböző méretű piszkos, gyűrődött, penészes, nedves, szakadt, muzeális értékű dokumentumokat. A műveket összesen 173 dobozban adtak át a Központi Levéltárnak. A felbecsülhetetlen értékű örökséget, az YIVO restaurálta, és a 170 ezer oldalnyi digitalizált anyag 2017 októberétől vált kutathatóvá. Ezek között volt például:

– a Strashun könyvtár gyűjteményéből Issachar Ber Carmoly, az egyik franciaországi jesiva rabbijának kézzel írott csillagászati műve,
– a Ramailes jesiva és a zsidó vízhordók szerződése (1857), amely lehetővé tette, hogy a nyomorgó vízhordók szombatonként és ünnepnapokon a jesivában imádkozhassanak,
– Abraham Goldfaden (1840-1908) elveszettnek hitt, kézzel írt jiddis költeménye a „Das Yidele",
– Abraham Sutzkever, a vilniusi zsidó költő tíz verse,
– Shmerke Kaczerginski, szintén a vilniusi gettóban írt verseinek kézirata,
– Simon Dubnov (1860-1941) történész, Zalmen Reizennek (1887-1941) jiddis irodalmárnak küldött levele,
– Sholem Aleichem (1859-1916), a modern jiddis irodalom megteremtőjének levelezése,
– Marc Chagall (1887-1985) festőművész saját kezűleg készített levelezőlapja, amelyen a mester jiddis nyelvű üdvözletét küldte,
– Theodor Herzl 1903-ban írt, vilnai naplójának kézirata.

Miközben Vilniusban a könyvek és az értékes kéziratok rejtegetése a szovjet uralom idején is folytatódott, 1954-ben Bécsben, egy egykori bank épületében 330 ezer külföldről elrabolt könyvet találtak. Kiderült, hogy a megtalált könyvek jelentős része a vilnai JIVO tulajdonában volt. A könyvek Friedrich Weihsenstein nevű osztrák-zsidó ügyvéd közreműködésével a New York-i YIVO-ba kerültek.

A nácik az utolsó szálig ki akarták irtani a zsidó népet és emlékét is el akarták törölni. A kultúrában, a zsidó szellemiséget őrző betűkben veszélyt láttak. Már hatalomra kerülésük első évében, 1933. május 10-én Berlinben, a Humboldt Egyetem közelében, az akkori Opernplatzon, a tömeg ujjongása közepette, 25 ezer könyvet a máglyára hordtak. A könyvégetés helyén, a mai Bebelplatzon, üveglapokon keresztül üres polcokkal berendezett, könyvtárt jelképező emlékmű áll, a feliraton Heinrich Heine mondása: *„Ahol könyveket égetnek el, ott végül embereket is fognak égetni."*

A kultúra megtartó erő, különösen igaz ez a „Könyv népére".

IRODALOM

A gettó könyvtárának históriáját, illetve a vilniusi jiddis, héber irodalom mentésének történetét tárgyaló mű magyar nyelven nem jelent meg. A Gettó könyvtárának történetét bemutató művek között több visszaemlékezés, napló is található. A legfontosabb 14 művet felsoroló összeállítást Judy Baston készítette el, amely az interneten is elérhető: J. Baston: Documenting the Vilna Ghetto Library

A JIVO- gyűjteményére értékes forrásanyagok találhatók az YIVO és a Yad Vashem internetes oldalain. A vilnai könyvek, kéziratok megmentésének történetét Fishman, E. David, (The Book Smugglers: Partisans, Poet, and the Race to Save Jewish Treasures from Nazis. ForeEdge Press, 2017. 312 pages.) c. kiváló művében tárgyalja.

Friedmann Sándor

„MILYEN ZSIDÓ AZ, AKIBEN NINCS NEMZETI BÜSZKESÉG?”

Novemberben volt 200 éve, hogy megszületett George Eliot, a Daniel Deronda című keresztény cionista fejlődésregény szerzője.

Az angol „zsidókérdés,” ha egyáltalán helyes ezt a kifejezést használni, nagyon különbözött a német vagy a francia, mondhatni a kontinentális megközelítéstől, sokkal kevésbé volt filozofikus és teológikus, a politikánál prózaibb okok alakították, és ami a lényeg, vehemenciáját illetően jelentősen mérsékeltebb volt azoknál. Az angol ú.n. zsidótörvények a zsidóság érdekében, befogadásukért hozott törvények voltak, ellentétben a későbbi kontinentális zsidótörvényekkel.

Az alapkérdés az volt, hogy a zsidók és (tegyük hozzá abban az időben a katolikusok és egyéb máshitűek) hogyan lehetnek teljes jogú állampolgárok, egy saját egyházzal rendelkező államban?

Ezen vitatkoztak száz éven keresztül 1753-tól kezdődően, mikor is az úgynevezett Jew Bill, vagyis a zsidótörvény, teljes nevén a zsidók naturalizációjának (befogadhatóságának) törvénye napirendre került.

A törvény rendezni akarta a már három vagy több éve ott tartózkodó zsidók állampolgárságát, hogy az ott született gyermekeikhez hasonlóan, a szülők is brit alattvalók legyenek. A Lordok Házán ellenszavazat nélkül átmenő törvénytervezet jellegzetessége az Anglikán Egyház által megkövetelt szentségre tett eskü alóli felmentés volt. Az Alsóházban már nem volt egyértelmű a zsidók egyházi eskü nélkül való befogadása, de itt is átment 96:55 arányban. A tervezettből a királyi pecsét rákerülésével törvény lett.

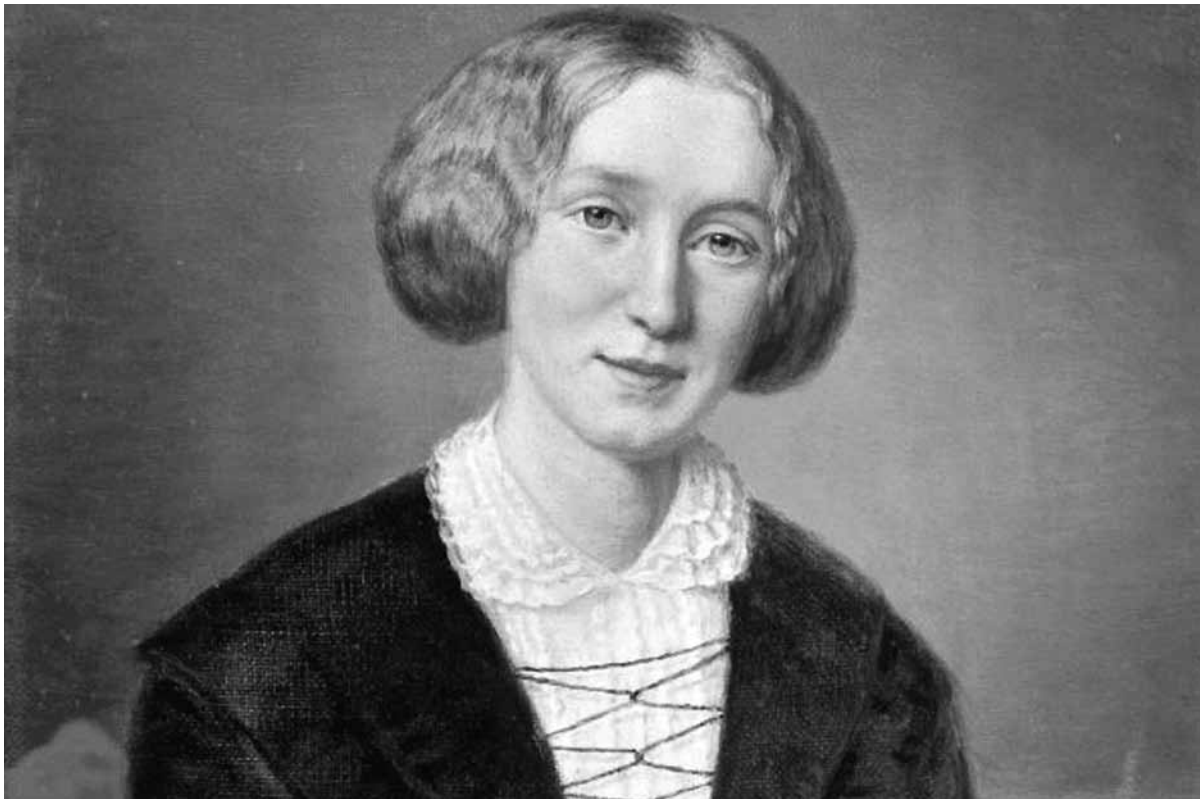
A nép már nem volt ilyen megértő, utcai zavargások, középkori zsidóellenes vádak, mint rituális gyilkosság, összeesküvés stb., kerültek ismét felszínre.

A parlament 5 hónap múltán visszavonta a törvényt, mire a „népi harag” azonnal alábbhagyott. (Nem minden megmozdulás volt spontán; választásokra készültek és a Toryk mindent felhasználtak a kormányzó oldal ellen.)

Tehát az utca népe döntött úgy, hogy még korai a zsidók emancipációja. Az angol felvilágosodás főbb alakjai, ellentétben a franciával, a zsidók mellé álltak, vagy semlegesek voltak a kérdésben.

Edmund Burke tisztelte a judaizmust, mint zsidó hitet, de nem tartotta sokra a zsidót, mint embert. Barátja, David Hume nem sokra tartotta a vallást, de szimpatizált zsidó személyekkel.

Adam Smith összefüggést látott az angolok kereskedelemmel szembeni averziója és a zsidókkal szembeni „undok és alávaló” magatartása között. Azzal magyarázta a zsidók kereskedési hajlamát, hogy az idők során nem

George Eliot - Mary Anne Evans

engedték őket fölhöz jutni vagy más foglalkozást űzni. Burke, Hume és Smith egyetértettek abban, hogy a kereskedelemnek társadalomfejlesztő hatása is van és a zsidók tevékenysége igen is, respektálható.

Természetesen voltak hangok az ellen oldalról is. William Cobbett népszerű újságíró üdvözölte az orosz cár zsidókat kitiltó törvényét és ugyan ezt javasolta Angliának is. Thomas Carlyle a Hyde Park sarkán arról beszélt, hogy János király 1210-ben bebörtönözte az összes gazdag zsidót és óriási váltságdíjat követelt a családjuktól. Egyikük nem akart fizetni, ezért János naponta kihúzatott egy fogát, mire a hetedik is sorra került megjött a váltságdíj. Carlyle szerint a szemben lévő palota lakójával (Rothschild) is ezt kéne csinálni. Egy életrajzírója Carlyle-t úgy jellemezte, hogy „igazi teuton ellenszenvvel viseltetett ezzel a szerencsétlen fajjal szemben."

Amikor az állampolgárság kérdése ismét napirendre került az 1830-as években, már egy megváltozott társadalmi háttérről beszélhetünk és a zsidók megítélése minőségi változáson ment át. A stabil létszámú közösség (20-30000), gazdaságilag megerősödött, kétharmaduk a fővárosban élt, kevés volt közöttük a szegény, többségük üzletember, író, tudós, és más szakemberek voltak. Nem kevesen kimagasló tagjai lettek a társadalomnak.

Rothschildok, Goldsmidek, és a Montefiorék, sőt a híres kitértek sem tagadták meg zsidó gyökereiket, mint a közgazdász David Ricardo és természetesen a birodalomépítő miniszterelnök, Benjamin Disraeli.

Ami respektálandó az akceptálható jellemezhetném az akkori angol gondolkodást; a Birodalom jól felfogott érdekében feloldották a megkülönböztető intézkedések jó részét, eltörölve a kötelező egyházi esküt. 1826-ban már csak a köztisztviselői, egyetemi és a parlamenti képviselőség volt elérhetetlen a bennszülött mások számára. 1828-ban feloldották még ezt is, azzal, hogy a „keresztény hitre esküszöm" kitételt beillesztették, ami a katolikusok és a más vallásúak számára megoldás volt, de a zsidókéra nem.

A racionalitás, a gazdasági szükségszerűség mondatta egy parlamenti képviselővel, 1833-ban, a következőket: „Fel nem fogható, hogy miért lenne kevésbé alkalmas a közösség hasznára, nemzetünk gazdasági erejének növelésére az az ember, aki szakállt visel vagy, aki nem eszik szalonnát és szombatonként elmegy a zsinagógába."

1837-ben ortodox zsidót választott London város sheriffjének, Montefiore személyében.

1841-ben Isaac Goldsmid báróságot kapott a királynőtől. Montefiore 1846-ban.

1845 ben a városi tisztségek megnyíltak a zsidók előtt.

A nagy kihívás 1847-ben következett, amikor London City parlamenti képviselővé választotta Lionel Rothschildot, de ő nem foglalhatta el a székét, mert nem volt hajlandó esküt tenni igaz keresztény hitére. Három évre rá megismétlődött ugyan ez a helyzet. Ezután, parlamenti és társadalmi vita alakult ki arról, hogy zsidók befogadá-

sa a Parlamentbe elfogadható-e egy keresztény alkotmánnyal rendelkező, keresztény államban.

Gladstone erős keresztény teológiai elkötelezettsége ellenére is a beengedés mellett érvelt, mondván az a kevés zsidó képviselő nem fogja megváltoztatni az alsóház keresztény jellegét.

Disraeli pedig azzal érvelt a képviselők felé, hogy „végül is ők az önök vallásának megírói. Ha a vallás az igaz és erkölcsös döntések záloga, Önök nyugodtak lehetnek a zsidók jelenléte miatt, ők az igaz hitet gyakorolják"

A vita a következő évtizedben a Parlamentben folyt tovább, (elenyésző utcai antiszemita felhang kíséretében), több mint 15 törvénytervezetet és módosítást eredményezve, amiket az alsóház elfogadott, de a felsőház, melynek püspökök is a tagjai voltak, nem.

London 1855-ben zsidó Lordmajort, Főpolgármestert választott David Solomons személyében, akit addigra már két esetben is megválasztottak képviselőnek (Greenwich), de aki elutasította a „keresztény esküt"ezért nem foglalhatta el székét az Alsóházban.

Az első zsidó parlamenti képviselőnek, Lionel Rothschildnak, külön törvényt alkottak, 1858-ban. Ő azt mondhatta az esküjében: „Jehova engem úgy segéljen" Egy évvel később bátyja Mayer Rothschild is hasonló eskü után foglalhatta el képviselői székét.

Végül 1866-ban az Angol Parlament elfogadta az eskü végleges formáját, miszerint: „Isten engem úgy segéljen."

S hogy fő témánkhoz közelebb kerüljünk, nézzünk röviden egy érdekes esetet.

Anthony Ashley Cooper, Lord Ashley, Shaftsbury 7. grófja a viktoriánus kor egyik legismertebb politikusa és társadalom-jobbítója volt, egyben a keresztény cionizmus egyik vezéralakja. A kor és az adott helyzet összetettségét leginkább az ő nézetei mutatják: ellenezte a zsidók emancipációját, ellene szavazott a zsidóknak politikai jogot adó törvénynek, s tíz évvel később „csak az erőnek engedek, s nem az ész érveknek." felkiáltással szavazott igennel. Ugyanakkor, komoly erőfeszítéseket tett az angliai és az európai zsidóság humanitárius megsegítése érdekében, sőt alapítója és vezetője volt a „Zsidók restaurációja" nevű mozgalomnak, amelynek célja a palesztinai visszatérés volt. Nem amiatt, ahogy jó néhány kortárs és mai cinikus gondolja, hogy eltávolítsa őket Angliából, hanem mert meggyőződéssel hitt Krisztus második eljövetelében, amihez nélkülözhetetlen volt a zsidók visszatérése a Szentföldre. Ennek a gondolatnak szentelte egész életét és kihasznált minden közel-keleti politikai konfliktust, hogy elősegítse a zsidók palesztinai letelepedését. 1853-ban, a Krimi Háború előestéjén felszólította Lord Palmerstont, az akkori külügyminisztert, hogy beszélje rá a Portát, hogy az adjon területet a zsidóknak Palesztinában s ezt a felszólítást a következő évben megismételte, most már Lord Clarendonnak a következő külügyérnek. Úgy gondolta (a naplója szerint), hogy a Török Birodalom a végét járja és a Birodalom az általa uralt Szíriának nevezett területet, ami Palesztinát is magában foglalta, előbb vagy utóbb valakinek át kell adnia. Lord Shaftesbury szerint senkinek sincs jogosabb követelése a területre, mint a zsidóknak.

A regény végén zsidóságát felfedezve elindul, hogy népének ügyét, a palesztinai új haza létrehozását elősegítse

„Ott van egy föld nemzet nélkül, s Isten megvilágít bennünket az Ő bölcsességében és könyörületességében, hogy ezt észrevegyük; itt pedig egy nép föld nélkül, az Ő egykoron, sőt még mindig, szeretett népe: Ábrahám, Izsák és Jákob fiai."

Innen ered a politikai cionisták későbbi kedvenc jelmondata: „Földnélküli nemzetnek nemzet nélküli földet."

Nos, az angol „zsidókérdés" történeti hátterének felvázolása után következzen George Eliot, azaz Mary Ann Evans élete, és művének fogadtatása.

A regény az 1860-as évek végén kezdődik, ezért a cselekményen kívül a kortárs viktoriánus társadalom megfelelő helyeken kritikus képét kapjuk a történet háttereként.

A Daniel Deronda egyszerre szerelmi történet és eszmeregény két, néha egymást keresztező cselekmény folyammal. Egyik ága az önző, de csillogó szépségű főhősnő, Gwendolen Harleth élete és fejlődéstörténete a viktoriánus Anglia felső osztályának divatnak élő társadalmában, a másik egy nagy empátiával kezelt és az angol társadalomnál szélesebb kontextusba helyezett zsidó fejlődéstörténet. A két világot egy jóként, bölcsként és együtt érzőként ábrázolt, angol gentlemanként felnevelt zsidó fiatalember köti össze, aki a regény végén zsidóságát felfedezve elindul, hogy népének ügyét, a palesztinai új haza létrehozását elősegítse.

Az írónő naplója szerint, a számára legkedvesebb és legértékesebb reflexió regényére Kaufmann Dávid tollából született. Kaufmann, a Budapesti Rabbiszeminárium könyvtárának megalapítója és rabbi tanára, tanulmányában így ír a regény cselekményéről:

„Mindkét szálnak Daniel Deronda a központja, mivel Gwendolen megmagyarázhatatlan vonzalommal, szinte mágneses vonzódással fordul az erkölcsileg nálánál magasabb szinten ábrázolt angol fiatalemberhez, de ez még önmagában nem volna kielégítő ok és indok a két cselekmény-szál erős összekapcsolódására. Két egyenes mely egy bizonyos ponton metszi egymást, matematikai képletet alkot, ez igaz, de még semmiképpen sem az egybefonódás, az egymásnak rendelés művészi megfogalmazása, mert ha egy regényíró, két olyan narratívát fon össze, melyeknek semmi közük sincs egymáshoz, művét halálra ítéli. A Daniel Derondában azonban nem ez a helyzet, annak ellenére, hogy a kortárs kritika bekötött szemmel áll a regény cselekményeinek művészi szintű összefonása, összetartozásának megmutatása előtt és nem fogja föl a könyv, mint egy összetartozó szerves egész fontosságát és művészi értékét."

A regénybeli zsidó elem, vagy a zsidó szál kezdettől fogva problémát jelentett. John Blackwoodnak, a kiadójának irt levelében Eliot hangot is ad félelmének, miszerint olvasói össze fogják hasonlítani Disraeli Sidoniáját, az ő Mordechájával, aki szándéka szerint, mint írja „sokkal összetettebb karakter" Disraeli főhősénél. A második rész megjelenése után (nyolc havi részként jelent meg a könyv először), talán az írónőt megnyugtatandó, Blackwood levelében felsőfokban beszél a regénybeli csodálatos Mordechájról és a szeretetreméltó Cohen családról. A következő rész után, dacára, hogy az értékesítés jól megy, Eliot az általa szerkesztett újságban az írja, hogy „A zsidó elem valószínűleg senkinek sem lesz ínyére."

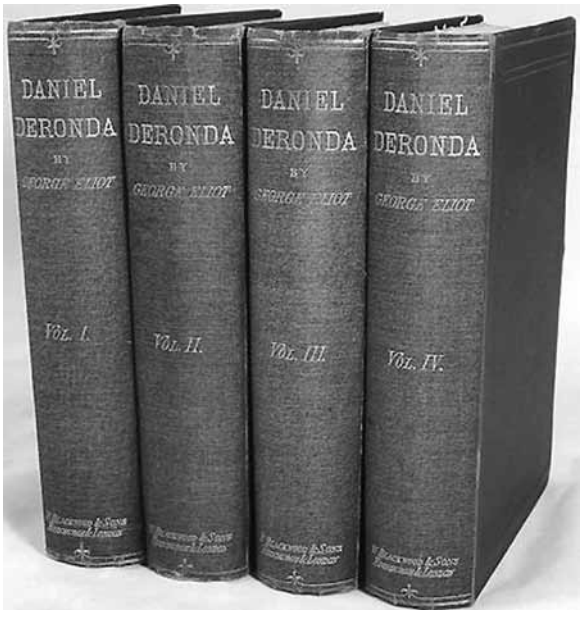
Blackwood, a kiadó, a nyolcadik rész leközlése után megvallotta Eliotnak, hogy ő mindig is sejtette, hogy az „erős zsidó elem" nem lesz nagyon népszerű, de örült, hogy segíthetett a zsidókkal kapcsolatos téveszméket és előítéleteket megváltoztatni, de legalább is vitát provokálni a kérdésről, ami be is következett.

Amikor Eliot amerikai hódolóinak vezéralakja Harriet Beecher Stowe gratuláló levelében megírta, hogy nagyon tetszik neki a regény, noha a zsidó szál kevésbé, mint az angol, George Eliot egy hosszú és kimerítő levélben válaszolt:

„Ami a zsidó elemet illeti a Derondában, végig miközben írtam, sokkal nagyobb ellenérzésre, sőt visszautasításra számítottam, mint amit valójában okozott. De pont azért, mert úgy éreztem, hogy a zsidók irányába mutatott szokásos keresztény attitűd miatt, amit megjegyzem, nem tudok eléggé primitívnek és butaságnak titulálni figyelembe véve alapvető tanításaikat, úgy éreztem, hogy a tőlem telhető legteljesebb módon a zsidókat szimpatikusnak és érthetőnek kell, hogy ábrázoljam. Lehet-e bármi annál visszataszítóbb, mint amikor egy magát tanultnak gondoló ember viccet csinál abból, hogy egy másik eszik-e sonkát vagy sem, s mindeközben az ismeret halvány szikrája sincs meg benne sem a saját társadalmi és vallásos múltját illetően, sem mások kultúrája iránt, amit oly előszeretettel gúnyol és kikacag. Még azt sem igen tudják, hogy Jézus zsidó volt... A legenyhébb, amit erről mondani lehet, hogy ez egyfajta intellektuális beszűkültség, vagy egyszerűen mondva butaság, ami manapság sajnos átlag kultúránkra oly jellemző."

Henry Lewes, aki nem csak élettársa, de mentora és menedzsere is volt Eliotnak, próbálta megszűrni az írónőhöz eljutó kritikákat. Eliot azonban teljes mértékben tudatában volt annak, hogy a zsidó részt milyen ellenszenvvel, de legjobb esetben is, közönnyel fogadják majd az olvasói.

A zsidók közül természetesen igen erős pozitív visszajelzés érkezett a regény őket érintő cselekményével kapcsolatban, s ami Eliot számára nagyon fontos volt, a zsidóság autentikus ábrázolásával kapcsolatban.

A későbbi brit főrabbi, Herman Nathan Adler, „a regény zsidó vonulatában szereplők legfőbb és legszimpatikusabb jellegzetességeinek nagyon érzékeny ábrázolását" emelte ki a regénnyel kapcsolatban. Freud nem biztos, hogy ugyan ezt gondolta a „legszimpatikusabb zsidó jellegzetességekről," amikor feleségének azt írta a regényről, hogy „meglepő milyen jól tájékozott az írónő, arról, ahogyan mi zsidók egymás között beszélünk önmagunkról."

Több levél érkezett „tanult zsidóktól és meghatott zsidó hölgyektől" Németországból, Lengyelországból, Franciaországból és persze Amerikából és Angliából, melyek írói, arról írtak, hogy „milyen mélyen megérintette őket a regény."

Még azt sem igen tudják, hogy Jézus zsidó volt...

„A jövőben mindig is nyilvánvaló lesz, hogy George Eliot nagyon is megérdemli, hogy a zsidóság és a judaizmus egyaránt magukénak vallják őt" – írta egy 25 éves európai tudós hónapokkal azelőtt, hogy elfoglalta tanári és könyvtárosi állását a budapesti Rabbi Szemináriumban. Kaufmann Dávid a már fentebb idézett kisebb könyvnyi tanulmányában foglalkozott Eliot regényével, mely tanulmányt német nyelven megküldött nagyrabecsülése jeléül az írónőnek, George Eliot és Judaizmusa. Kísérlet „Daniel Deronda" méltánylására címen. Eliot ragaszkodott hozzá, hogy a Kaufmann tanulmányt lefordítsák angolra és, hogy könyvének kiadója adja ki. Néhány sort idéznék Eliot Kaufmannhoz irt leveleiből, amiből kitűnik, hogy Eliot milyen nagyra tartotta Kaufmann kritikáját.

„Egész írói pályafutásom alatt ahhoz tartottam magam, hogy ne foglalkozzam az írásaimat érintő kritikákkal, mindezt azért, hogy a félresikerült dicsőítés, vagy a szintúgy félresikeredett ledorongolás ne munkáljon bennem. Bizonyos vagyok azonban abban, hogy ha nekem

kéne írnom saját könyvemről, hozzáértő és művészi lelkületű zsidóként, biztos, hogy az ön írását választanám, noha az is biztos, hogy nem sikerülne úgy, mint az ön szívből jövő sorai.

Nézze el nekem azt a tökéletlenséget, amivel most önnek arról írok, hogy milyen örömet érzek írásának olvasása közben. Nagyon mélyen érintenek szavai. És noha szembe kell néznem negatív előítélettel, főleg amikor a Judaizmus ősiségéről és nemességéről beszélek, pont ezek a gonosz gondolatok igazolják írásom szükségességét.

Az ön helyes észrevételeire példaként had említsem, azt az érzékeny meglátást, amivel a zsidó vonal cselekményeit párhuzamba állítja az Angol társadalmi élettel.

Leírhatatlan hálával tartozom önnek, a zsidó élet és a liturgia területén elkövetett kisebb nagyobb hibáim kimutatásáért, ezeket a második kiadásban kijavítom."

Eliot és Kaufmann levelezése folyamatossá vált és eltartott egészen Henry Lewes, Eliot élettársának haláláig és bizonyos értelemben a szakmaiság mellett, még bizalmassá is vált.

Négy évvel a regény megjelenése után a zsidó gondolkodók egy új, fiatal iskolája teremtődött meg Oroszországban

„Legutóbbi leveléből látom, hogy a pesti Teológiai Szemináriumot e hónap negyedikén szándékoznak megnyitni ezért ez a mostani kissé elkésett levelem, pont új kötelességeinek és teendőinek dandárjában éri önt. Bízom benne, hogy ez az új intézmény hasznára lesz professzoroknak és diákoknak egyaránt, és hogy ön is megtalálja hosszú távú és biztos elmélyedésre módot nyújtó állását. Fiatal emberek oktatásának számomra legevidensebb módja könyveim megírása, noha gyakran kívántam magamnak ezen oktatásnak gyakorlati módozatát a körülöttem levő gyerekzsivajtól kísérve…"

A londoni Jewish Chronicle azt írta, hogy „az írónő megteremtett egy új zsidóképet, az eddigi konvencionális zsidóval szemben, akinek láttán eddig köptek egyet, akit félretaposott cipőjében, tulajdon és tisztelet híján életéért reszketve lehetett csak eddig ábrázolni, most azonban egy biztonságban lakozó, gettó-gondolkodástól mentes, a kultúrával és a civilizációval kapcsolatot tartó alakban jelenítették meg."

A megjelent irodalmi recenziók, még a regényre nézve kedvezőek is, annyira elütöttek egymástól, mintha két különböző könyvről szóltak volna. Volt, aki azt írta, hogy Eliot egy nagy románcot irt meg regényében, egy nem egészen valós világban élő nem evilági emberekről, „olyan igazságokról beszél melyek az álmok mély kútjának fenekén találhatók."

Egy másik elemzés, a zsidó James Picciottóé, kiemeli, hogy az írónő kilépett a románc-írók keretei közül, mert, „ellentétben a legtöbb eddig karikatúraszerűen ábrázolt zsidó figurától, (Dickens, Trollope, Disraeli) az írónőé beszédében és szokásaiban igazi zsidót ábrázol, sőt a Cohen család portréja szinte már fotográfiai hűségű, amit valószínűleg Eliot egy élő modellről mintázhatott."

A regény pozitív recepciójával (főleg zsidók részéről) éles ellentétben voltak azok a reagálások, melyek, ahogy Eliot panaszkodott, „darabokra szaggatták a könyvemet és másról se beszéltek, csak Gwendolenről."

A „Daniel Deronda" nem csak laudációt, nem csak bölcsész vagy rabbinikus elemzéseket vindikált, hanem némelyeket cselekvésre is serkentett. Haim Guedalla, egy marokkói származású zsidó konkrét cselekvési tervvel állt elő. Magas szintű kapcsolatokkal rendelkezett, lévén Moses Montefiore unokahúgának férje, és 1876 és 1890 között a Törökország Adósságát Kezelő Általános Alap elnöke, a 250 000 000 fontsterlingnyi török adósság ismeretében javasolta, hogy Erec Izraelt ezért az adósságért, vagyis ennek az elengedéséért vegyék meg a törököktől. A gondolat elég vegyes fogadtatásra talált (Eliot üdvözölte), a zsidóság is megosztott volt a témában, de sokan úgy gondolták, hogy érdemes az ötlettel foglalkozni. Maga Guedalla tárgyalt is Midhat Pasával, de az ötletnek nem lett folytatása.

Végül, a teljesség igénye nélkül, pár név azokból a fiatalokból, akikre George Eliot Daniel Derondája „a legevidensebb módon" („vagyis a regényeimen keresztül") hatással volt, azaz akik George Eliot szellemi gyermekeinek mondhatják magukat.

A már említett Kaufmann Dávid 25 éves volt, amikor Eliot Mordechájának hatása alá került; Henrietta Szold 19 éves volt Daniel Deronda kiadásának évében; Nahum Sokolov fiatal újságíróként, a HaCefirá szerkesztőjeként találkozott a regénnyel; Emma Lazarus még nem volt 30, amikor George Eliot regényének hatása alatt megírta híres sorait.

Israel Zangwillt kamaszként ragadták meg Eliot hősei; Albert Goldsmid kapitány Daniel Derondát adta meg betérése „okaként"; Moses Schnirer„a Daniel Derondában megvitatott gondolatoktól felhevülten" járt a bécsi egyetemre és alapította meg a Kadimát

Eliezer ben Jehuda, miután elolvasta a Daniel Deronda oroszsnyelvű kiadását, felhagyott medikusi tanulmányaival a Sorbonne-on és elindult a Szentföldre; Solomon Schechter alig volt harminc a Daniel Deronda első kiadásának idején és a lista még korántsem teljes.

Frank Montagu írja a „Zsidók Anglia irodalmában." című művében:

„Beszámoltak arról, hogy négy évvel a Daniel Deronda megjelenése után a zsidó gondolkodók egy új, fiatal iskolája teremtődött meg Oroszországban, többek között Perec, Gordon, Smolenskin és Lilienblum részvételével, akik számára az új haza megteremtése lett az egyedüli üdvözítő út a jövő felé.

Erre már igazán mondhatjuk, hogy „dájénu," már csak azért is, mert a gyermektelen George Eliot szellemi gyermekeinek bőségesebb felsorolásához órák kellenének.

ÉLET ÉS IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes előfizetési díj
1 évre 25 200 Ft
Megrendelhető a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149, 210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

A Szombat Alapítvány kurátorai, Forrás-Biró Aletta pszichológus, Komoróczy Szonja Ráhel hebraista és Kovács András szociológus is arra biztatják Önt, hogy

2020-ra is fizessen elő a Szombatra!

Neve és postacíme megjelölésével, legalább 6950 Ft telebankos vagy internetes átutalásával a Mazsike Szombat Szerkesztősége 11709002-20066703 számlaszámára közvetlenül is intézheti előfizetését.

Schiller SZERVIZ

SCHILLER SZERVIZEK BUDAPESTEN, 5 HELYEN!
ISO 9001:2009 SZERINT TANÚSÍTVA

Márkaszervizek és típustól független szervizszolgáltatások; több, mint 25 éves tapasztalattal!

IV. ker., Fóti út 143.
IV. ker., Külső Váci út 20.
XIII. ker., Váci út 113.
XIV. ker., Tengerszem u. 59/A.
XV. ker., Szentmihályi út 142.

ŠKODA TOYOTA FIAT RENAULT DACIA Service BOSCH Service

Schiller.hu

Február 20-án a Füst Milán Páholy és Winkler Nóra vendége: Mautner Zsófi

Regisztráció és további információ: mazsike@gmail.com

„Arról fogom kérdezni, szerinte mi az ételek, az együtt evés varázsa, hogyan áramlanak el ízek a szívig, mit tanult a zsidó konyhából és mit az erdélyiből, hogyan inspiráló egy padlizsán, egy utazás, egy dalest vagy egy jó könyv. Készülök pár válogatott festménnyel is számára, csodás vajtömbök, hamvas barackok, halpiacok és terített asztalok képeivel, kíváncsi vagyok, mik jutnak eszébe, amikor rájuk néz."

VEGYE MAGÁNAK A BÁTORSÁGOT!

DE MÉG JOBB, HA ELŐFIZET

Még sosem volt ilyen fontos.
Sem Önnek, sem nekünk.

Fizessen elő most egy évre **7 740 forint kedvezménnyel*** mindössze 27 960 forintért a Magyar Narancsra, és nem csak bátorságot kap tőlünk, de a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító Magyar Narancs Olvasókártyát is!

*Az áruspéldányhoz képest.

SZÁMOLJON VELÜNK!
egy szám újságárusnál: 700 Ft | egy szám éves előfizetőknek: 548 Ft

ELŐFIZETÉSI ÁRAK:
negyedév: 8 490 Ft | fél év: 15 480 Ft | egy év + olvasókártya: 27 960 Ft

20% kedvezmény:
Belvárosi Színház | Bethlen Téri Színház | Cirko-Gejzír | Fonó Budai Zeneház | Írók Boltja | Jurányi Ház | Katona József Színház és Kamra | Ludwig Múzeum | Örkény Színház | Radnóti Színház | Szkéné Színház | Trafó

10% kedvezmény:
Tranzit Art Café

Részletek:
www.magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYAR NARANCS

9 770865 384003 20002